

Migratie

4

- De Republiek, een magneet voor buitenlanders
- Kruistocht was meer dan 'christenen tegen moslims'
- *Out of Africa*: migratie in de prehistorie

Waar komen we vandaan en waar gaan we naartoe? Dit zijn niet alleen grote levensvragen waar we al eeuwenlang mee rondlopen. Het zijn ook concrete vragen die gaan over de zoektocht naar een veilig plekje en dus over overleven. Op deze vraag wisten hele volksstammen in de loop van de geschiedenis, met hun boeltje al op hun rug, geen antwoord te geven. We hebben het dan niet alleen over de trek van de prehistorische mens op zoek naar voedsel, maar ook over verdreven volkeren ten tijde van de grote Volksverhuizingen, de economische gelukszoekers in de Gouden Eeuw, het 'wisselgeld' van de nieuwe nationale staten aan het begin van de twintigste eeuw en de ontheemden na de Tweede Wereldoorlog. In dit nummer, vlak voor de grote trek van docenten in de zomervakantie, komen veel soorten migraties uit verschillende tijden aan bod en wordt met een historische én een geografische blik naar dit verschijnsel gekeken.

Robert Boonstra

Contributie 2013

- Lidmaatschap VGN € 65,-
- Kennismaking lidmaatschap (maximaal 2 jaar en alleen voor studenten) € 40,-
- Buitengewoon lidmaatschap (pensioen, FPU) € 55,-
- Abonnement € 75,-
- Losse nummers € 12,50

Leden- en abonnementen-administratie

Administratiekantoor
H. Adema,
Aldlânsdyk 50
9051 DH Stiens
Tel 058 - 257 54 47
Fax 058 - 257 39 99
henk_adema@hotmail.com

Advertenties Kleio

Lottie Pohlmann
Mob. 06 - 491 054 49
lottiepohlmann@yahoo.com

Website: www.vgnkleio.nl

Algemeen Bestuur VGN

Ton van der Schans
voorzitter
(CEVO, basisonderwijs, commissie Pabo)
Spoorstraat 38
2411 EG Bodegraven
Tel. 0172 - 617 337
Mob. 06 - 426 67 942
a.a.vanderschans@driestar-educatief.nl

Maud Knook
penningmeester
Ertskade 133
1019 ED Amsterdam
Tel. 020 - 418 55 10
maudknook@kpnmail.nl

Martin Bezemer
(commissie vmbo)
Burg. van Oordtstraat 16
3851 JT Ermelo
Tel. 0341 - 556 240
mbezemer@groevenbeek.nl

Hellen Janssen
(commissie havo/vwo)
Groesbeeksedwarsweg 29-B
6521 DA Nijmegen
hellenjanssen@me.com

Vincent Loth
(KNHG, vwo)
Heydenrijckstraat 100
6521 LS Nijmegen
024 - 323 32 12
v.c.loth@xmsnet.nl

Marcel Nonhebel
secretaris
(didactiekcommissie)
Archimedesstraat 117
2517 RT Den Haag
Tel. 070 - 360 32 05
Mob. 06 - 518 31 687
m.nonhebel@casema.nl

Berichten voor het VGN-bestuur kunt u mailen of opsturen aan de secretaris, Marcel Nonhebel. Kleio is het blad van de Vereniging van docenten in geschiedenis en staatsinrichting in Nederland (VGN). Leden ontvangen het gratis. **Wilt u lid worden?** Aanmelding is mogelijk via de VGN-site. VGN rekening: 128701 t.n.v. penningmeester VGN Stiens

Redactie Kleio

Daan Schuijt
hoofdredacteur
Sara Knipscheerstraat 48 | 2331 SK Leiden
Tel. 071 - 572 79 82
d.schuijt@fioretti.nl

Anny Hartgerink
secretaris
Aa-park 10 | 8032 CS Zwolle
Tel. 038 - 453 35 13
a.hartgerink-deleeuw@planet.nl

Juul Lelieveld | Annemiek de Groot
eindredactie
Langs de Rijn 1
3962 EJ Wijk bij Duurstede
redactie@vgnkleio.nl

Robert Boonstra
Blokstraat 40 | 8012 AZ Zwolle
Mob. 06 - 142 88 807
re.boonstra@windesheim.nl

Ger van der Drift
Bouwlust 193 | 3162 SB Rhooon
Tel. 010 - 481 22 43
g.vanderdrift@penta.nl

Bart Lodder
Van Eedenstraat 34 | 2985 CS Ridderkerk
b.lodder@hotmail.com

Ramses Peters
Stieltjesstraat 35 | 6511 AJ Nijmegen
Mob. 06 - 14 31 86 09
ramsespeters@gmail.com

Nicole van der Steen
Keltenoord 60 | 3079 ZG Rotterdam
Tel. 010 - 483 67 44
nvdsteen18@gmail.com

Ben Vriesema
Redacteur boeken
Saturnusstraat 7 | 2024 GH Haarlem
Tel. 023 - 525 12 50
beninhaarlem@hotmail.com

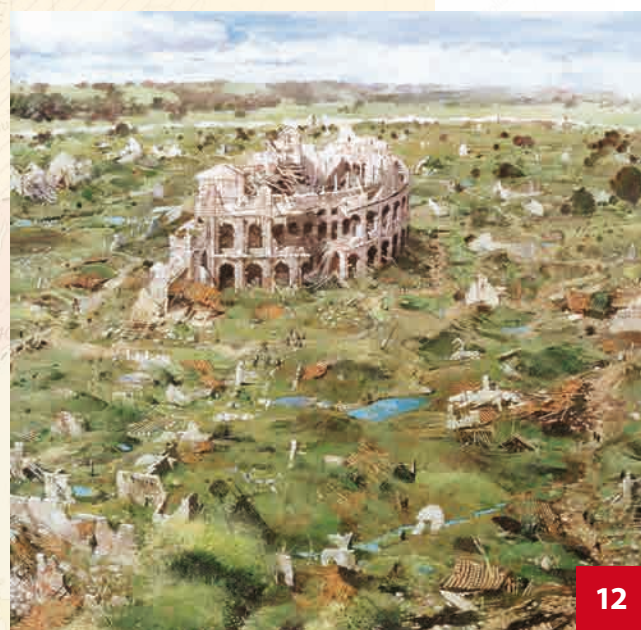
Joke Noordstrand
Bladmanager
Lorentzplein 18 | 2012 HG Haarlem
Tel. 023 - 532 99 04
j.noordstrand@kpnmail.nl

Kleio is een uitgave van de Vereniging van docenten in geschiedenis en staatsinrichting in Nederland
Opmaak: Bianca Emanuel
Magazine Design, Overveen
Fotografie leerlingen: Saskia Lelieveld
Druk: Drukkerij Ten Brink, Meppel
ISSN 0165-6449

Kopij voor de Kleiokrant kunt u sturen naar redactie@vgnkleio.nl. Neem voor informatie over adverteren in Kleio contact op met Lottie Pohlmann (zie hiernaast).

- 4 Als wolken aan de hemel**
Migraties in de prehistorie - Klaas Kalkwiek
- 12 'De barbaar' bestaat niet**
De Grote Volksverhuizing is een achterhaald paradigma
Frits Naerebout
- 20 Het ware verhaal van de kruistochten?**
Geen eenvoudige kwestie van 'christenen tegen moslims'
Richard Kroes
- 26 Een magneet voor buitenlanders**
Immigratie naar de Republiek in de Gouden Eeuw
Henk Looijesteijn
- 34 Ingrijpende wendingen**
Turks-Griekse bevolkingsuitwisselingen in de jaren twintig
İlkay Südaş
- 38 Duitsers keren terug naar Duitsland**
Een kleine geschiedenis van de aussiedler - Uwe Krause
- 45 Buurman ongewenst**
Voorbeelden van attitudes tegenover migranten in Europa
Uwe Krause
- 50 Historische verklaringen**
Causaliteit in de geschiedenis(les) - Gerhard Stoel
- 58 Het moeilijkste vak van de wereld?**
Historisch referentiekader helpt bij oriëntatie in de tijd
Arie Wilschut

- 11 Boeken**
- 18 Wilfred Scholten**
...en de geschiedenis
- 32 Kleioscoop Die Flucht**
- 38 Museum**
- 42 Uitgelezen**
- 48 Lokaal van... Hester Koers**
- 54 Dapper dier**
- 56 Webrecensie**
- 57 Recensies**
- 62 Examenbesprekingen 2013**
- 65 Kleiokrant**
- 66 Column Edith van Gameren**

Foto cover:
Nomaden in de
Sahara. Foto:
Shutterstock.

Als wolken aan de hemel

Migraties in de prehistorie

Door de migratiestromen in de prehistorie werden de kaarten geschud voor de toekomstige verspreiding van de mensheid over de aarde. Vooral blijft toch het beeld hangen van 'wolken aan de hemel', bedacht door de Amerikaan Steve Olsen. Als wolken aan de hemel splitsen volken zich, drijven weg, gaan nieuwe combinaties aan en dat steeds maar weer.

Klaas Kalkwiek
is docent aan de
Hogeschool van
Amsterdam.

Onder migraties verstaan we verplaatsingen van mensen op grote schaal over een redelijk grote afstand. In de prehistorie hebben zulke verplaatsingen zich weliswaar voortdurend voorgedaan, maar zijn ze bij gebrek aan schriftelijke bronnen moeilijk traceerbaar. Materiële resten spreken

helaas lang niet altijd een duidelijke taal. Gelukkig staan tegenwoordig ook linguïstiek en kennis van het DNA ter beschikking om zeer oude migraties uit het verleden te reconstrueren. Aan alle ideeën van etnische en raszuiverheid maken deze nieuwe inzichten resoluut een einde.

Controverses

Soms stuiten archeologen bij hun opgravingen op een snelle verandering in de stijl van gebruiksvoorwerpen, religieuze objecten en dergelijke. Deze veranderingen lijken te staan voor een ingrijpende wijziging in cultuur en levenswijze. Maar hoe zijn deze veranderingen te interpreteren? Hier beginnen de meningsverschillen.

In de eerste helft van de twintigste eeuw dachten archeologen graag in termen van volksverhuizingen. Veranderingen in de stijl van opgegraven voorwerpen zouden veroorzaakt zijn door de komst van *nieuwe volken*. Vrijwel alle volksverhuizingen uit de geschiedenisboeken zijn dan ook in deze periode gemunt. Kaarten vol suggestieve pijlen zijn het resultaat.

In de tweede helft van de twintigste eeuw volgde de reactie op dit beeld. Veranderingen in stijl werden nu eerder toegeschreven aan interne ontwikkelingen binnen de groep zelf, veroorzaakt door wijzigingen in de fysieke en sociale omgeving. Hooguit zouden kooplieden, smeden, missionarissen van buiten de interne ontwikkelingen in gang gezet kunnen hebben. Tegenwoordig wordt een middenpositie ingenomen. Veranderingen in materiële en ideële cultuur kunnen het resultaat zijn van autonome ontwikkelingen, van de migratie van kleine groepen 'ideeënbrengers', maar ook van volksverhuizingen waarbij het ene volk het andere verdrijft of overheerst. Recent DNA-onderzoek heeft dit laatste scenario zijn verloren respectabiliteit weer teruggegeven. ►

De levensstijl van nomaden staat niet toe dat de bevolkingsdichtheid toeneemt. Op de foto nomaden in Mongolië.

DNA en taal

Al in de negentiende eeuw werd taal gezien als een middel om migraties te reconstrueren. Zo leidde de ontdekking van de verwantschap tussen het Sanskriet en Europese talen tot het concept van een 'Indo-Europese volksverhuizing', circa vierduizend jaar geleden.

Na 1950 kwam de mogelijkheid delen van het DNA te bestuderen en daardoor inzicht te krijgen in de menselijke migratiegeschiedenis. De grote homogeniteit van het menselijke DNA blijkt een aanwijzing te zijn voor het idee dat de gehele mensheid van een kleine groep afstamt en dat er sindsdien te weinig tijd is verstreken – hooguit 180.000 jaar – om door mutaties nieuwe genetische variaties te creëren. En er is meer: hoe groter het verschil in DNA tussen twee groepen mensen, des te langer geleden zijn deze groepen elk

'De grote homogeniteit van menselijk DNA is een aanwijzing voor het idee dat de mensheid van een kleine groep afstamt'

hun eigen weg gegaan (voor taalverschil geldt overigens hetzelfde). Door nu DNA tussen groepen mensen te vergelijken, kan een redelijk nauwkeurig beeld van de verspreiding van *homo sapiens* over de aarde verkregen worden. Het *Genographic Project* uit 2005, gesponsord door de *National Geographic Society*, zal met het DNA van meer dan 500.000 individuen over de hele wereld dit beeld nog verfijnen.

Onderzoek aan DNA kan ook aantonen wie een individuele mens zoal tot zijn voorouders mag rekenen. Zo blijkt het DNA van een autochtone West-Europeaan voor zeventig à tachtig procent afkomstig te zijn van rendierjagers uit de laatste ijstijd, voor circa twintig procent van boeren uit het Midden-Oosten, voor één à vier procent van de Neanderthaler en dan nog van allerlei kleinere groepen. Tal van migraties blijken hun sporen in het lichaam achter te hebben gelaten.

Drijfveren voor migratie

Wat brengt mensen er toe een nieuwe wereld te zoeken? In de prehistorie moet dat vooral

verslechtering van leefomstandigheden zijn geweest, een verslechtering die tot stand komt wanneer de groei van de bevolking die van de hulpbronnen, in het bijzonder voedsel, gaat overtreffen. Zo iets moet zijn voorgekomen toen de mens, een miljoen jaar geleden, de jacht leerde kennen. Hij plaatste zich daarmee in één klap bovenin de voedselketen en had daardoor meer ruimte nodig dan zijn voorgangers, verzamelaars van plantaardig voedsel; bij jagers gaat het om 200 à 1000 vierkante kilometer voor een groep van zo'n twintig individuen. De behoefte aan meer ruimte zou de eerste trek uit Afrika kunnen verklaren. Jagers kunnen trouwens ook de prooidieren op hun trek volgen, zoals ze deden toen rendier en mammoet rond het einde van de laatste ijstijd uitweken naar Noord-Scandinavië en Siberië.

Bij landbouwculturen speelt overbevolking, gepaard gaande met uitputting van de grond, bij migratie een rol. Ten slotte is er nog het bijzondere geval van het steppegebied, waar snelle uitputting van weidegrond, seizoenstrek van dieren en mobiele levenswijze leiden tot een uniek migratiepatroon.

Onder twee omstandigheden kunnen migraties grote genetische gevolgen hebben. In de eerste plaats betreft het dan migraties naar gebieden die voorheen niet door mensen bewoond waren. De oudste migratie, 1,8 miljoen jaar geleden vanuit Afrika (*Out of Africa I*) valt in deze categorie, evenals de tweede migratie uit Afrika, die van de moderne mens (*Out of Africa II*) vanaf 100.000 jaar geleden in Amerika, Australië en talloze eilanden. In Azië en Europa trof de moderne mens, *homo sapiens*, wel de afstammelingen aan van de eerdere migratie, maar deze afstammelingen waren zeer gering in getal. Vermenging was er nauwelijks, nieuwkomers hadden het rijk alleen. De tweede vorm van relevante migraties betreft die van landbouwvolken. Het gaat hier om volken met grote aantallen mensen, die dan ook bij invasies hun genetische stempel kunnen zetten. Boeren bezitten daarnaast immuniteit tegen tal van ziekten waar jagers-verzamelaars niet tegen bestand zijn. Grote

sterfte onder laatstgenoemden kan dan ook optreden, vooral wanneer beide groepen tevoren geen enkel contact hebben gehad. Het hoge percentage DNA van rendierjagers bij moderne West-Europeanen doet vermoeden dat de introductie van landbouw in West-Europa 6000 jaar geleden juist niet het karakter van een massale volksverhuizing heeft gehad.

Weg uit Afrika

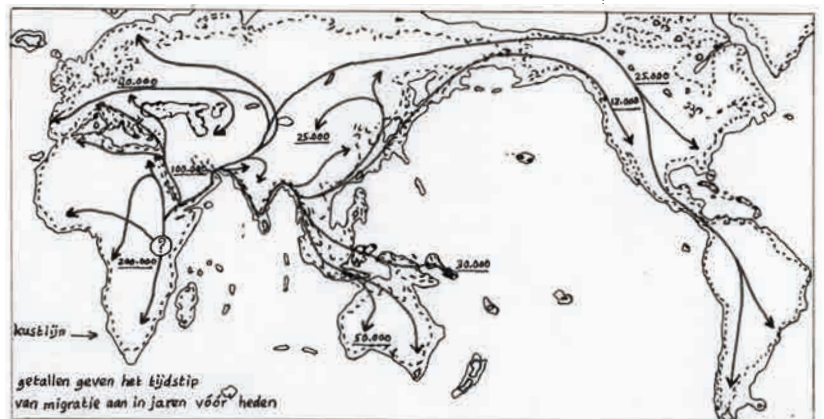
Bij *Out of Africa I* gaat het om de oermigratie, die van de voorlopers van de moderne mens uit de bakermat Afrika naar Azië. Om veel meer dan enkele duizenden exemplaren zal het niet zijn gegaan. Alleen tropische gebieden zijn voor deze mensensoort, *homo erectus* toegankelijk, koude gebieden en zeeën vormen onneembare barrières. Ongeveer 1,8 miljoen jaar geleden worden Georgië en China bereikt, Europa volgt pas een miljoen jaar later.

In delen van Oost-Azië was lange tijd de theorie van het multiregionalisme populair. Volgens deze theorie zouden moderne Aziaten afstammen van de oorspronkelijke Pekingmens, Java-mens enz. en niet van *homo sapiens*, een aantrekkelijke these voor wie de raciale eigenheid van het eigen volk wil benadrukken. Het multiregionalisme heeft echter geen stand gehouden in het tijdperk van het DNA-onderzoek.

Een bijzondere afstammeling van de eerste migranten is de Neanderthaler in Europa en West-Azië, een mensentype met grotere hersenen dan ooit tevoren en uitzonderlijk goed aangepast aan zijn omgeving. Maar tegen de volgende migrantengolf is zelfs deze mens niet opgewassen.

'Out of Africa II is de migratie die de moderne mens over de wereld brengt'

Out of Africa II is de migratie die de moderne mens over de wereld brengt. Het begint allemaal ongeveer 180.000 jaar geleden in Oost-Afrika, waar een kleine groep van hooguit 20.000 mensen met niet veel meer

Kaart 1:
Out of Africa I, vindplaatsen.
Kaart 2:
Out of Africa II, migraties.

dan slimheid de barre omstandigheden van de droogte weet te overwinnen. *Homo sapiens* is geboren. Snel volgt nu de migratie naar de rest van Afrika. In Oeganda wonen 120.000 jaar geleden volken met Khoisan-talen, misschien wel de oudste talen ter wereld. Uiteindelijk arriveren zij in Zuid-Afrika, waar zij als Hottentotten en Bosjesmannen bekend zullen staan. Ergens rond 80.000 voor heden steekt een verwant groepje de Rode Zee over. Van hen stammen alle mensen op aarde af, uitgezonderd de zwarte Afrikanen.

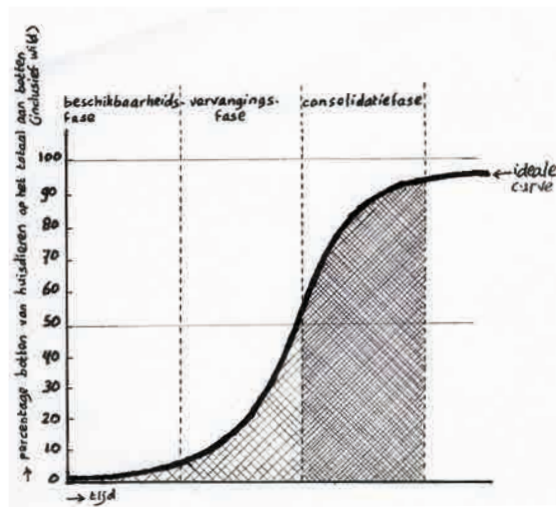
In een tempo van gemiddeld zestig à zeventig kilometer per generatie trekt men langs kustgebieden (die tegenwoordig onder water liggen). In enkele duizenden jaren worden de randen van het continent bereikt. Vandaar wordt voor het eerst open zee overgestoken richting Australië. De negrito-volken op de Andamanen en de Filippijnen en de Aborigines in Australië zijn de rechtstreekse afstammelingen van deze oudste kolonisatoren zonder latere vermenging met andere volken. ►

Landbouw migratie

Landbouw betekent een veel grotere opbrengst per hectare dan bij verzamelen mogelijk was. Een grote bevolking en specialisatie zijn het gevolg, factoren die zwaar meetellen bij migraties. Bevolkingsdruk en zoeken naar vruchtbare grond leidt tot expansie en migratie. Omdat het bij landbouw migraties om veel mensen gaat, zullen deze meestal ook hun sporen in het huidige DNA hebben nagelaten. Maar zoals gezegd lijkt West-Europa een uitzondering op de regel en dus komt opnieuw de vraag op: migratie of ideeënverspreiding? In het geval van West-Europa lijkt nu toch wel vooral het laatste het geval te zijn geweest, geleidelijke aanpassing van jagers-verzamelaars, gepaard gaande met kleinschalige kolonisatie.

Het model van Zvelebil.

Meer naar het oosten van Europa neemt het aandeel DNA van boeren uit het Midden-Oosten toe, een aanwijzing voor meer massale migratie daar. Het model van M. Zvelebil brengt in kaart hoe zo'n overgang van jagen naar landbouw in zijn werk gegaan zou kunnen zijn. Het is gebaseerd op het percentage aan botten van vee en huisdieren op het totale aantal botten in archeologische vindplaatsen. Voor de befaamde migratie van volken met Indo-Europese talen geldt een vergelijkbare redenering. Sporen van steppebewoners zijn in het DNA van Europeanen (en waarschijnlijk ook Perzen en Indiërs) terug te vinden, maar slechts in geringe mate. Wat meer werd

verspreid waren gebruiksvoorwerpen en wapens en bovenal talen, de voorlopers van de Slavische, Germaanse, Keltische en Romaanse talen, maar ook van het Perzisch en het Hindi. Het is een aanwijzing voor het vestigen van een militaire elite. Maar: taalgroepen en volken/rassen mogen niet verward worden.

Migraties in de steppe

Het steppegebied strekt zich in Eurazië duizend kilometer uit in oost-west richting, zeshonderd in noord-zuid richting. Het wordt gekenmerkt door grasachtige vegetatie, natuurlijke barrières zijn er nauwelijks. Omstreeks 1500 v.C. komt in dit gebied de levensstijl van de nomaden op, vaak mobiele veetelers, maar ten onrechte verward met jagers. Bedoeïenen zijn hun pendanten in zuidelijker woestijngebieden. Nomaden zijn de natuurlijke migranten bij uitstek. Zij volgen hun vee op zijn seizoenstrek, bijvoorbeeld vier à vijf maanden in de winterweide, twee maanden in de zomerweide en vijf à zes maanden van trekken tussen beide. Omdat de opbrengst van weidegrond ook nog eens in twintig jaar tijd tot een kwart kan teruglopen, is migratie naar andere weidegrond vaak een noodzaak. Handelscontacten, die kunnen uitlopen in plundertochten en complete volksverhuizingen naar het westen of in de richting van de boerenbeschavingen in het zuiden zijn tussen 600 v.C. en 1500 aan de orde van de dag, denk aan de Scythen, Hunnen, Turken, Mongolen. Ook bevolkingsdruk kan al snel tot migraties leiden, de levensstijl van de nomaden staat in feite niet toe dat de bevolkingsdichtheid toeneemt.

'Volken trekken naar het westen, verdrijven volken daar, die op hun beurt naar het westen trekken, enzovoort'

Soms zijn de migraties kleinschalig: mannelijke vrijgezellen trekken weg, doorgaans naar het westen, vestigen zich in een nieuw dorp en huwen plaatselijke vrouwen. Hun nakomelingen, met de naam en misschien ook taal en

Een rotstekening van de San. De Khoisan-talen zijn misschien wel de oudste talen van de wereld. Foto David Siu.

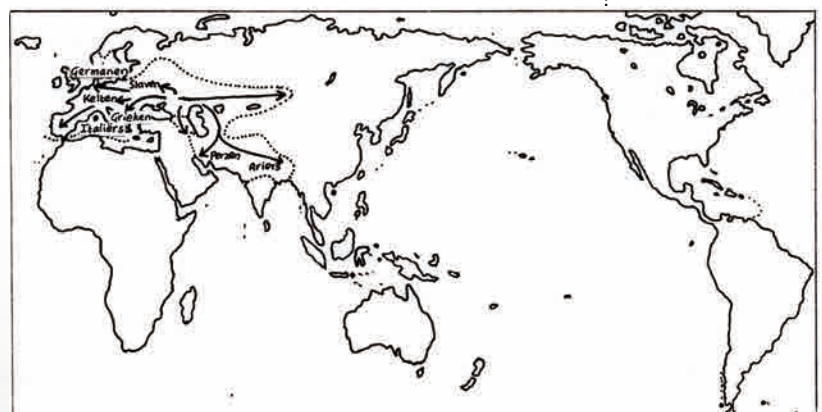
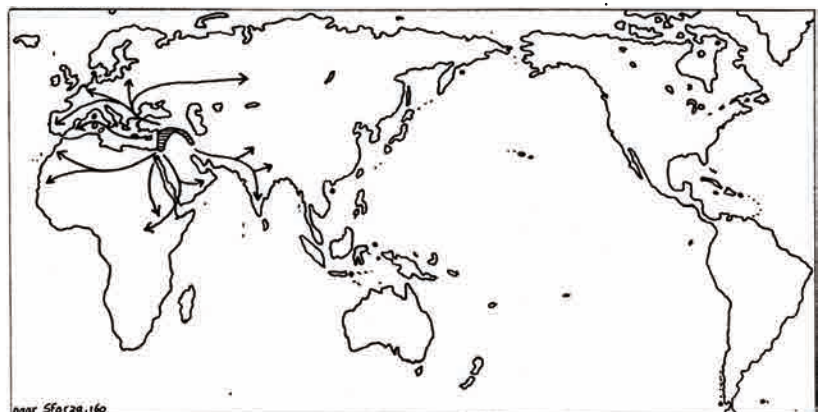
Kaart 3:
De expansie van
landbouwvolken
vanuit de Vrucht-
bare Halve Maan.
Kaart 4:
Migratie van volken
met Indo-Europese
talen.

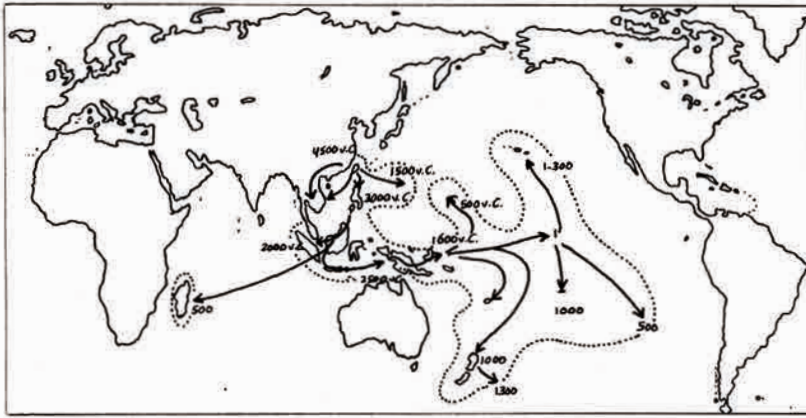
tradities van hun vaders trekken op hun beurt weer verder. Grootschalige migraties, de echte volksverhuizingen komen ook voor. Daarbij doet zich een steppevariant van de domino-theorie voor: volken trekken naar het westen, verdrijven volken daar, die op hun beurt naar het westen trekken enzovoort.

Andere landbouwmigraties

Landbouwculturen hebben zich niet alleen vanuit het gebied van de Vruchtbare Halve Maan naar het westen verspreid, ook in oostelijke richting zien we migratie van volken met landbouwtechnieken (ca. 4000 v.C.). Deze volken met Elamo-Dravidische talen dringen tot diep in het zuiden van India door. Enkele duizenden jaren later zullen nomaden met Indo-Europese talen weer over deze volken heen schuiven, als 'wolken die langs de hemel drijven'.

Het oosten van Eurazië is het toneel van de Austronesische volksverhuizing. Rond 4000 v.C. trekken volken die rijst en gierst verbouwen van het Chinese vasteland naar Taiwan. Zij spreken talen van de Austronesische

Kaart 5:
De Austronesische
volksverhuizing.

familie. Als Maleiers trekken zij tussen 3000 en 2000 v.C. de Filippijnen en Indonesië binnen, waar dan nog jagers-verzamelaars wonen. Samoa wordt in 1200 v.C. bereikt, Hawaï rond 400 en Paaseiland 900, we spreken dan inmiddels van Polynesiërs. Typerend is dat het overgrote deel van de talen binnen de (geografisch zeer uitgestrekte) Austronesische taalfamilie nog steeds wordt gesproken op

Om verder te lezen

- Luigi Luca Cavalli-Sforza en Francesco Cavalli-Sforza, *The great human diasporas. The history of diversity and evolution*, Reading Massachusetts, 1995.
- Vere Gordon Childe, *Prehistoric migrations in Europe*, Oslo, 1950.
- A. van Gijn en L. Louwe Kooijmans, *De eerste boeren: synthese*, in: L.P. Louwe Kooijmans e.a. red. *Nederland in de prehistorie*, Amsterdam 2005, p. 337-356.
- M. de Grooth en P. van de Velde, *Kolonisten op de löss?*, in: L.P. Louwe Kooijmans e.a. red. *Nederland in de prehistorie*, Amsterdam 2005, p. 219-242.
- William H. McNeill, *Migratie in historisch perspectief*, in: William H. McNeill, *De excentriciteit van het wiel en andere wereldhistorische essays*, Amsterdam, 1996, p. 61-89.
- Steve Olson, *Mapping human history. Genes, race, and our common origins*, Boston 2002.
- Merritt Ruhlen, *A guide to the world languages*, London, 1991
- Chris Stringer, *The origin of our species*, London 2011.

Taiwan en het Chinese kustgebied daar recht tegenover. De grootste variatie komt voor in het oorsprongsgebied, hetzelfde verschijnsel dat we ook kennen uit DNA-onderzoek.

Afrika mag dan het toneel zijn van de allereerste migraties uit de geschiedenis, er heeft zich ook een latere landbouwmigratie voltrokken. Rond het begin van onze jaartelling trekken volken met Bantoetalen vanuit West-Afrika naar het oosten en zuiden. Deze volken beschikken over landbouw en ijzeren werktuigen, waardoor zij over mensen en slagkracht beschikken, alleen het Kongobekken mijden zij. Tussen 1000 en 1100 bereiken deze volken hun zuidelijkste punt, de omgeving van Natal.

Migratiepatronen

Rond 2000 v.C. is in grote delen van de Oude Wereld de sociale diversiteit sterk toegenomen, prehistorie wijkt voor historie. De patronen van migratie worden complexer maar ook voor historici beter herkenbaar en dus classificeerbaar. De volgende migratiepatronen worden zichtbaar:

- De volledige verdrijving van de ene bevolking door de andere (een mogelijk patroon in de steppe);
- De verovering van de ene bevolking door de andere, leidend tot een symbiose tussen beide samenlevingen (Romeinen in Spanje en Gallië);
- Een variant op het tweede patroon: infiltratie van buitenstaanders op gewelddadige wijze, leidend tot de vestiging van een militaire elite (Egypte – de Hyksosperiode, India – het Mogolrijk, China – het Mantsjoerijk);
- Infiltratie van buitenstaanders op vreedzame wijze (kooplieden, smeden, missionarissen).

Een domino-effect van migraties wordt nu ook zichtbaar, zoals in 1200 v.C. wanneer migraties in het steppegebied en het gebied rond de Middellandse Zee grote delen van de Oude Wereld in beroering brengen.

Twee barrières blijven voor de mens nog over: de Stille Oceaan en de Atlantische Oceaan. Zij zullen pas genomen worden in het historische tijdperk. ■

**'Blood, sweat and tears'.
Churchills onwrikbare geloof
in de overwinning**

Harry van Wijnen

Churchill hield fameuze radio-toespraken waarin hij de Britten voorhield om de Duitsers vastberaden te verslaan en het nazisme te vernietigen. Wat was het geheim van de Britse vechtersmentaliteit? Hoe zorgde Churchill ervoor dat Engeland ondanks de zware bombardementen overeind bleef? Balans | € 29,95

**De eerste honderdvijftig jaar.
Parlementaire geschiedenis
van Nederland 1796-1946**

J. Th. J. van den Berg & J. Vis

Onze parlementaire geschiedenis begon op 1 maart 1796 met de bijeenkomst van de democratisch gekozen Nationale Vergadering. In dit vuistdikke boek worden de avonturen van parlementariërs met koningen en ministers beschreven en wordt er ingegaan op de tradities van de Nederlandse politiek. Prometheus Bert Bakker | € 39,95

**Vriend over vijand. De Grote
Oorlog in spotprenten**

Paul van Damme

Een geweldig boek met vierhonderd spotprenten over alle denkbare onderwerpen die tijdens de Eerste Wereldoorlog speelden. Van cartoons over granaten tot de 'uitputtingsstrategie': alles is afgebeeld en wordt uitgelegd. Een schat aan informatie. Lannoo | € 39,95

**1813 - Haagse bluf. De korte
chaos van de vrijwording**

Wilfried Uitterhoeve

De Fransen trokken zich vanaf november 1813 terug uit ons land. Hoe zou het verder gaan met Nederland? Aan de hand van een reeks gebeurtenissen in 24 plaatsen wordt beschreven welke beroering ons land in 1813 in haar greep hield. VanTilt | € 25,00

Van wie is de geschiedenis?

Bekentenissen van een biograaf

Wim Willems

Wim Willems publiceerde meer dan dertig boeken en sprak met markante figuren als Adriaan van Dis, Joop van Tijn en Leo Vroman. Hij vertelt in dit boek over de kwesties waarmee hij worstelde tijdens zijn werk als historisch biograaf. Hij staat uitgebreid stil bij de betrouwbaarheid van het gesproken en geschreven woord. Bert Bakker | € 29,95

**In het voetspoor van de
Oranjes**

Tinkeke Zwijgers

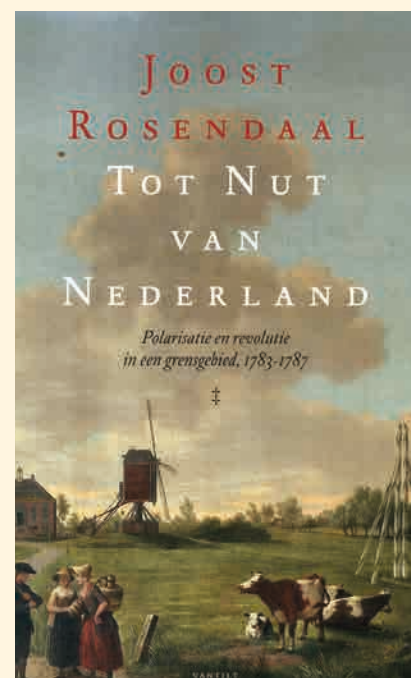
Een reisgids waarin voor Nederland, België, Luxemburg, Duitsland en Engeland wordt aangegeven op welke wijze de familie Van Oranje bij verschillende plaatsen is betrokken. Het boek bevat wandelroutes, foto's en opengewerkte tekeningen. Capitoel Reisguiden | € 25,00

Puur

Andrew Miller

Soms krijg je een historische roman in handen die je niet weg kunt leggen. Dit is zo'n roman. In 1785 wordt Jean-Baptiste Baratte opgedragen om midden in Parijs een begraafplaats en

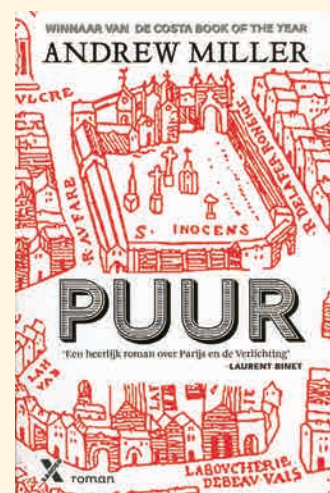
kerk te leeg te halen. Wat daar allemaal bij komt kijken, wordt op een boeiende manier uit de doeken gedaan. Een heerlijk leesboek voor in uw vakantie. Xander Uitgevers | € 19,95

**Tot Nut van Nederland.
Polarisatie en revolutie in een
grensgebied, 1783-1787**

Joost Rosendaal

Een goed gedocumenteerd verslag van de polarisatie die zich afspeelde tussen patriotten en behoudende orangisten op de grens van Holland en Brabant. VanTilt | € 22,50

‘De barbaar’ bestaat

De Grote Volksverhuizing is een achterhaald paradigma

Bij de woorden ‘Grote Volksverhuizing’ denk ik terug aan mijn lagere schooljaren, aan schoolprenten met harige barbaren, aan wandkaarten met veel gekleurde pijlen die de bewegingen van de Franken, Longobarden, Vandalen enzovoort in beeld brachten en aan bloederige verhalen over Attila, de ‘gesel Gods’.

Frits Naerebout is docent van de faculteit geschiedenis aan de Universiteit Leiden, sectie Oude Geschiedenis.

Mijn schooljaren liggen ver achter mij – op een behoudende katholieke jongensschool gehuisvest in een negentiende-eeuws gebouw dat op de een of andere wijze greep leek te hebben op de sfeer en het lesprogramma. Des te verbaasder ben ik om het concept ‘volksverhuizing’ zonder enige nadere uitleg, als een vanzelfsprekendheid, aan te treffen in de ‘domeinbeschrijving’ van het huidige geschiedonderwijs door het Cito, en in de toelichting op de canon door de SLO. Je hebt de volksverhuizing en dan stort het Romeinse rijk in, bestuurlijk en economisch. Dat is het begin van de middeleeuwen, waarin aanvankelijk de christelijke kerk de enige stabiele factor vormt. Daar wordt de schriftelijke cultuur gered. Het opgeroepen beeld is dat van de komst van barbaarse horden die het Romeinse rijk ten val brengen, wat leidt

‘Wat onderscheidt een Frank van een Goot van een Vandaal van een Longobard?’

tot een algemene crisis waar we pas met de Frankische koningen, en met de Karolingische Renaissance (nog zo’n problematisch begrip) weer een beetje uitkomen. Ik kan niet beoordelen hoe door de meeste leraren dit verhaal in de praktijk wordt verteld en ingevuld, maar het voorgaande geeft wel te denken. Het beeld van deze periode in de populaire cultuur zal de dingen zeker niet in een andere richting sturen: daar is ‘de barbaar’ met alle bijbehorende associaties nog springlevend. Zie bijvoorbeeld *Barbarian Invasion*, de late oudheid-extensie van de game *Rome Total War*. Echter: in de geschiedwetenschap is veel gebeurd sinds ik op de lagere school zat.

Etymologie

Het begrip ‘volksverhuizing’ is een specifiek Duitse creatie, *die Völkerwanderung*, geïntroduceerd in de late achttiende eeuw, door Friedrich Schiller in brede kring bekend geworden en vervolgens overgenomen in een aantal andere Germaanstalige landen: *Folkevandring*, volksverhuizing. Bij de Engelsen en de Slaven (Tsjechen, Slowaken) wordt gemigreerd: *the Migration Period*, *stehovani narodu*, niet noodzakelijkerwijs door ‘volken’, hoewel je in het Engels ook *the Great Migration* kan tegenkomen – en dat komt in de buurt, al is het toch wat minder plastisch dan een *volksverhuizing*. Elders in Europa is het woordgebruik anders: *les grands invasions*, *les invasions barbares*, *les vagues germaniques*, *invasioni barbariche*, *invasiones bárbaras*. Hier ligt de grondslag voor het debat dat zich ontsponnen heeft: ‘volksverhuizing’ is een romantisch concept, opgepakt door het negentiende- en twintigste-eeuwse nationalisme, maar heeft het wel iets te maken met de werkelijkheid van de late oudheid? Nou nee: om te beginnen bestaan die volken niet. Onze nette lijstjes (in 375/376 stuwden de Hunnen de Goten over de Donau, in 406 steken Vandalen, Sueven en Alanen de bevroren Rijn over, in 429 vindt de eerste Saksische invasie op de Britse eilanden plaats, in 437 belanden de Bourgondiërs in Savoye, in 454 veroveren de Gepiden Dacië, in 486 beginnen de Franken een rol van betekenis te spelen, in 505 steken de Longobarden de Donau over, enzovoort) verhullen een complexe realiteit. Groepen amalgameren, en eerst dan, ‘onderweg’ en ‘achteraf’ vindt zogenaamde ethnogenese plaats: er worden identiteiten gecreëerd die met de etniciteit van de betrokkenen weinig of niets hebben uit te staan. Er wordt wel

niet

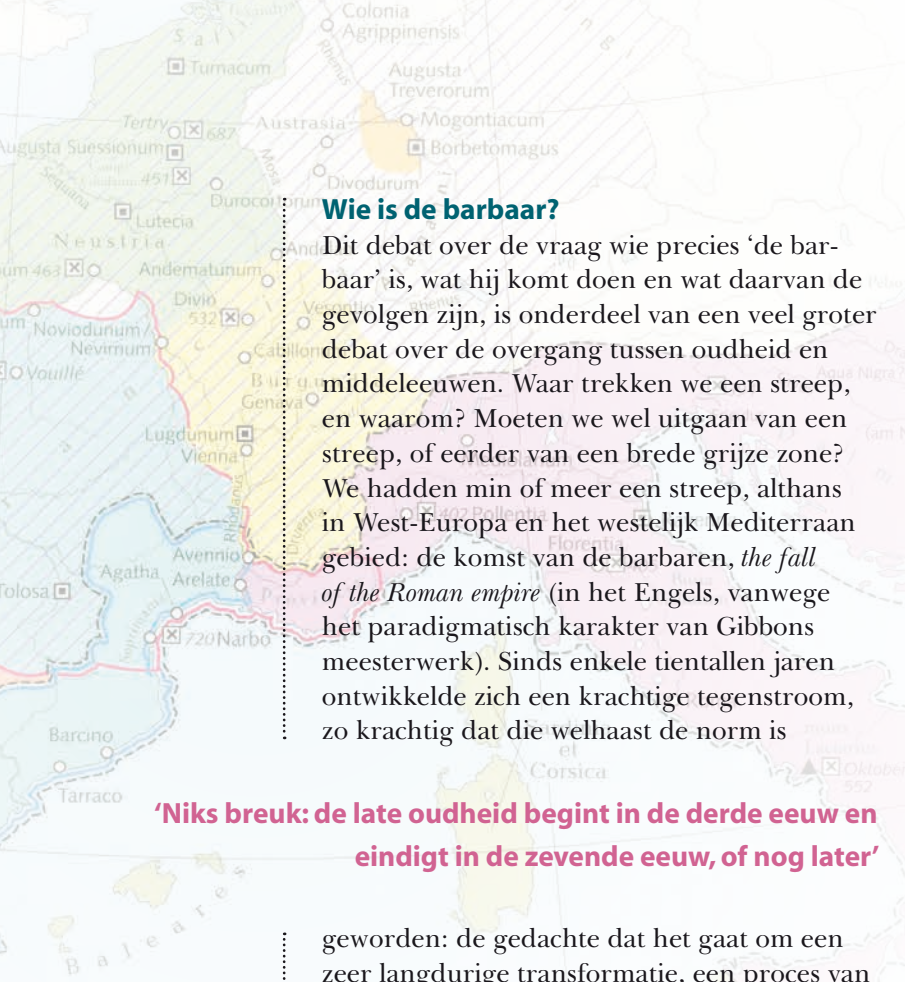
Kaart van de
Germaanse rijken
in de vijfde eeuw.
Donkergroen: eerste
Bourgondische rijk
(413-437); geel:
tweede Bourgondische
rijk (438-532);
groen: Frankisch
rijk (482-751);
blauw: Visigotisch
rijk (418-711);
oranje: Sueven-
rijk (411-585);
beige: Vandalenrijk
(439-533); paars:
Ostrogotisch rijk
(493-555).

verhuisd, maar niet door volkeren. ‘Migraties’ of ‘invasies’ klinkt neutraler, en lijkt dus beter te kloppen; maar de vraag is natuurlijk hoe zo’n begrip precies wordt ingevuld.

Lastige vragen

Het is evident dat de kaart van Europa en het mediterrane gebied er in de loop van de vijfde tot zevende eeuw geheel anders komt uit te zien. We beginnen met een groot Romeins rijk, en we eindigen met een reeks kleine tot middelgrote Germaanse rijken. Nemen we 525 na Chr. als ijkpunt dan zien we Ostrogoten in Italië, Vandalen en Alanen in Noord-Afrika, Sueven in noordwest-Spanje, Visigothen in overig Spanje en het zuiden van Gallië, de Bourgondiërs in Zuidoost-Gallië, de Franken in Noord- en West-Gallië, de Alemannen aan de bovenloop van de Rijn en de Angelen en Saksen op de Britse Eilanden. Duidelijk; of niet? Moeten we in plaats van Germaanse rijken zeggen: rijken met Germaanse heersers? Interessant dat de Italianen niet spreken van Germaanse rijken, maar van

regni latino-germanici of *romano-barbarici*. Nu zijn we begonnen de zaak te problematiseren, en de geest is uit de fles! Hoe hebben zich al deze veranderingen eigenlijk voltrokken? Wat was het uitgangspunt: wat bedoelen we precies met ‘het Romeinse rijk’? Een bepaalde politieke eenheid, maar wat betekent het cultureel? En is ‘het Romeinse rijk’ van de derde, vierde of vijfde eeuw niet telkens iets heel anders? En welke rol spelen migranten in het verhaal? Komen ze met veel of met weinig? Wat zijn hun beweegredenen? Wie zijn het eigenlijk, wat is ‘een Germaan’, en wat onderscheidt een Frank van een Goot van een Vandaal van een Longobard, enzovoort? Veroorzaakt hun komst disruptie, en zo ja, bedoelen we dan de ondergang van een samenleving in vlammen en bloed, of bedoelen we alleen de noodzaak voor de zittende bevolking zich te accommoderen? Vreselijk lastige vragen, lastig in de zin van moeilijk te beantwoorden, en lastig in de zin van een aanval op allerlei vermeende zekerheden. ►

Wie is de barbaar?

Dit debat over de vraag wie precies ‘de barbaar’ is, wat hij komt doen en wat daarvan de gevolgen zijn, is onderdeel van een veel groter debat over de overgang tussen oudheid en middeleeuwen. Waar trekken we een streep, en waarom? Moeten we wel uitgaan van een streep, of eerder van een brede grijze zone? We hadden min of meer een streep, althans in West-Europa en het westelijk Middellandse Zeegebied: de komst van de barbaren, *the fall of the Roman empire* (in het Engels, vanwege het paradigmatisch karakter van Gibbons meesterwerk). Sinds enkele tientallen jaren ontwikkelde zich een krachtige tegenstroom, zo krachtig dat die welhaast de norm is

‘Niks breuk: de late oudheid begint in de derde eeuw en eindigt in de zevende eeuw, of nog later’

geworden: de gedachte dat het gaat om een zeer langdurige transformatie, een proces van eeuwen, waarin de wereld van de oudheid langzaam verglijdt in de wereld van de middeleeuwen. Dat sleuteljaar 476, toen de laatste West-Romeinse keizer werd afgezet, is pas een sleuteljaar geworden toen propagandisten van het Byzantijnse rijk – en de Byzantijnse keizer – het in de zesde eeuw als dusdanig gingen presenteren. Niks breuk: de late oudheid begint in de derde eeuw (of nog eerder) en eindigt in de zevende (of nog later). De grote tentoonstelling in *The Metropolitan Museum, New York*, in 2012: *Byzantium and Islam, The Age of Transition*, laat zien hoezeer de transformatiefase kan worden opgerekt. De revisionisten, aangevoerd door de geniale Peter Brown, betrekken het oosten van het rijk bij hun analyse, en hebben een open oog voor cultuur en zeker religie. Het is evident: voor de brute en bruuske ondergang van Rome kunnen we de, of een, volksverhuizing, in de zin van een invasie die het bestaande wegvaaft en iets nieuws introduceert, goed gebruiken; maar

voor een trage transformatie kunnen we een volksverhuizing in bovengenoemde zin missen als kiespijn.

Revisie van de revisie

Inmiddels hebben we alweer een tegenbeweging: een groep historici die wel degelijk een rampspoedige ondergang ziet, en daar ook een belangrijke rol in weggelegd ziet voor ‘de barbaren’. In tegenstelling tot de revisionisten leggen ze de nadruk op het westen van het rijk, op politiek-militaire geschiedenis. Deze revisie van de revisie lijkt angstig dicht aan te sluiten op de actualiteit waar we van ‘linkse hobby’s’ (migratie is niet erg en alles zal goedkomen) zijn doorgeschoven naar ‘rechtse hobby’s’ (migratie is wel erg en alles zal verkeerd gaan; tenzij...). Wie heeft er gelijk? De doemdenkers of de transformatie-denkers? Zoals altijd ligt de waarheid ergens in het midden, vertrapt door de strijdende partijen. Er valt eigenlijk niet te generaliseren over enorm uitgestrekte gebieden en lange perioden. Er zijn argumenten voor de aanname van nogal drastische gevolgen van het wegvallen van de Romeinse politiek-militaire macht. Maar niet overal. Er zijn ook argumenten voor een hoge mate van continuïteit. Maar niet overal. Ik denk dat – over het geheel genomen – de gedachte van een transformatie de beste papieren heeft, maar we moeten ruimte laten voor nuances. Gelukkig betekent de revisie van de revisie meestal geen simpele terugkeer naar de oude ideeën: er zijn veel nuances binnengeslopen in het verhaal, en ‘de Grote Volksverhuizing’ is toch echt afgeschreven als interpretatie- of verklaringmodel.

Discussie

Er blijft nog genoeg stof voor discussie over: ook van een transformatie kan men zich afvragen: transformatie in wat? Wat is de richting waarin die evolutie ons voert? De geschreven bronnen zijn schaars, en onbetrouwbaar: ze zijn veelal veel later geschreven dan de

Loden waterleidingbuis uit het jaar 502, met een Latijnse inscriptie door de Ostrogotische koning Theoderic. Theoderic liet in Ravenna het aquaduct uit de tijd van keizer Trajanus (begin tweede eeuw) restaureren. Deze simpele buis is een wel zeer symbolisch object: de Ostrogotische koning is als een nieuwe keizer die typisch Romeins cultuurgoed (een behoorlijke watervoorziening) probeert te bestendigen.

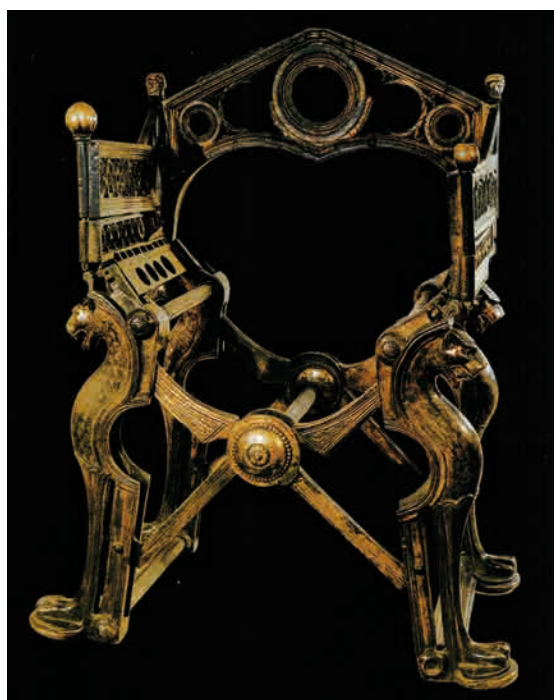
gebeurtenissen waar ze over berichten, en/of vanuit een specifiek gezichtspunt en met een specifiek doel: zo staat alles wat over stamverband en herkomst wordt gezegd, in de traditie van de antieke etnografie, en alles wat door christelijke auteurs over verwoesting wordt opgeschreven, in een eindtijdverwachting. De archeologie is van fundamenteel belang, maar problematisch: wat is er gaande als we veranderingen zien in materiële cultuur? Is dat omdat er grote groepen nieuwkomers zijn die hun eigen, afwijkende, cultuur meebrengen? Of is er een andere dynamiek, bijvoorbeeld kleine groepen nieuwkomers die de macht naar zich toe trekken, waarna de autochtone bevolking assimileert? Genetisch onderzoek en isotopenanalyse zijn tot op heden voor deze periode vrij beperkt bruikbaar en hebben vele haken en ogen.

Toch is er wel wat over te zeggen. Ook zonder de aanname van binnenvallende moordende en brandschattende horden, is het duidelijk dat er gemigreerd wordt. Al vanaf 160 staat er voortdurende druk op de Romeinse grenzen. In 565 sterft Justinianus, de laatste keizer die probeert het rijk te herstellen door verloren gebied in het westen terug te veroveren. Rome heeft dan 400 jaar (!) gestreden om de hegemonie te behouden. In het westen ging dat zolang er geen tegenkrachten waren van voldoende gewicht, maar naarmate zich nieuwe en grotere staatsverbanden vormen, binnen en buiten de grenzen van het rijk,

verliest Rome de mogelijkheid een hegemoniale politiek te voeren (in het oosten ligt alles anders, daar heeft Rome wel een tegenstrever, het Nieuw-Perzische rijk). Er is discussie of de migratiestromen de oorzaak zijn van de verzwakking van het rijk, of dat de verzwakking van het rijk migratie tot gevolg heeft. Het lijkt mij logisch hier een wisselwerking aan te nemen: de ene migratiestroom zet de deur open voor de volgende.

Modaliteit

Er wordt gemigreerd, door grotere en kleinere groepen, omdat er een ontwikkelings- en welvaartsverschil is tussen de wereld buiten het Romeinse rijk en die daarbinnen. Natuurlijk zijn er ook korte(re) termijn-factoren: overbevolking, hongersnood, opgedreven worden door anderen die in beweging zijn, zelfs in een enkel geval een uitnodiging van Romeinse zijde. Maar over een lange tijdspanne gezien, gaat het om *have-nots* uit de periferie die binnendringen in de wereld van de *haves*, om te plunderen en op termijn om zich daar te vestigen. Dat proces loopt eeuwen door, van de tweede eeuw tot en met de Vikingen, totdat de Germaanse rijken en de Slavische rijken geconsolideerd zijn. En dan nog komen er opnieuw lieden aan de poort kloppen: de Arabieren, de Hongaren, de Turken. Migratie is een drijvende kracht (ik zeg niet: dé drijvende kracht) van de geschiedenis, ook in de periode van de zogenaamde volksverhuizingen. Het gaat er niet om te ►

De Germanen brengen ook hun eigen kunstuitingen mee. Uit Visigotisch Spanje hebben we prachtig edelsmeedwerk, zoals deze kroon, waaraan in losse letters de naam van koning Recceswinthus of Reccesvinth (653-672) hangt. Of de kroon ooit gedragen is, weten we niet: deze en andere bewaarde Visigotische kronen lijken wijgeschenken te zijn, bedoeld om in een kerk op te hangen.

De troon van Dagobert (629-639): het onderste deel is een klapstoel naar het model van de Romeinse *sella curulis*, het zitmeubel van hoge magistraten. Gegoten en verguld brons, van uitmuntend zevende-eeuws vakmanschap. De arm- en rugleuningen zijn negende-eeuwse toevoegingen. Deze troon werd zeker gebruikt door Karel de Grote en zijn opvolgers, in de twaalfde eeuw kwam de troon in het bezit van de abdij van Saint-Denis. Napoleon maakte er gebruik van in de periode van zijn Consulaat.

Grafmozaïek van Natalisca die 10 jaar, 8 maanden en 21 dagen oud werd. Uit Acholla, Tunesië, vijfde eeuw. Onder de Vandalen kwam de rijke Afrikaanse mozaïekkunst tot een laatste grote bloei.

ontkennen dat er gemigreerd werd, het gaat er om de modaliteiten van die migratie te begrijpen.

Nieuwkomers

Zijn het barbaren? Hoe 'barbaars' of 'nieuw' de nieuwkomers waren, is betrekkelijk: er is al lange tijd sprake van een aanwezigheid binnen het rijk van mensen afkomstig van buiten het rijk. En mensen buiten het rijk waren natuurlijk allang aangeraakt door de Romeinse cultuur. De 'nieuwkomers' zijn veelal geen *Fremdkörper* binnen het rijk: Rome is deel van hun identiteit, en zij zijn een deel van de identiteit van Rome. Ze komen dan ook niet om te vernietigen: ze willen deel hebben aan. Wat niet wil zeggen dat er geen geweld is gebruikt: de veronderstelde pijnloosheid van de transformatie kon lokaal nog wel eens tegenvallen. Maar pas op voorooroordelen: in 1794 noemde Henri-Baptiste Grégoire, de bisschop van Blois, de vernieling van kerkelijk bezit

door Franse revolutionairen 'vandalisme', verwijzend naar de plundering van Rome door de Vandalen in 455. Ze stalen wat kostbaar was, aldus Cassiodorus, maar over verwoesten meldt hij niets; toch komen de Vandalen niet meer van hun kwalijke reputatie af. Een reisgids voor Tunesië doet een eeuw geschiedenis af in een enkele regel: 'Uit de Vandalentijd hebben we geen bouwwerken, geen geschreven bronnen, alleen vandalisme en verwoesting.' Al deze mededelingen zijn onwaar, het Vandalenrijk in Afrika is een voorbeeld van een nabloei van de antieke wereld en tegelijk een voorspel van wat gaat komen.

Provincialisering

Een vloedgolf barbaren is het zeker niet: de pakweg honderdduizend Ostrogoten vormen ongeveer twee procent van de bevolking van Italië, zelfs in het noordwesten van Europa zal het percentage nieuwkomers niet boven de tien zijn uitgekomen. Des te interessanter om te zien dat ze toch zo veel invloed hebben uitgeoefend, zeker op de politieke constellaties. Nieuwe politieke eenheden ontworstelen zich aan Rome en worden autonoom, wat Chris Wickham 'provincialisering' noemt. Vervolgens gaat de gedachte deel van een groter geheel te zijn verloren. Het rijk was een complexe samenleving (mede) dankzij de omvang en de interdependentie van de samenstellende delen. Een kleinere schaal betekent minder complexiteit. Degenen die de val van het rijk nog altijd als een dramatische cesuur willen zien, omdat je toch met eigen ogen kunt zien dat ze in de zesde eeuw niet eens meer een behoorlijke pot kunnen bakken, hebben in zoverre gelijk dat inderdaad zeer veel kennis, waaronder technologische kennis, verloren gaat, en veel zaken disfunctioneel worden. Zie hierbij afgebeeld een dramatische reconstructie van hoe Canterbury, het Romeinse Durovernum Cantiacorum, er rond 500 bijlag (maar de Britse eilanden zijn een uithoek van het rijk en de dingen zijn daar niet als in Italië of in de Provence – maar zelfs voor die uithoek wordt getwist over de vraag of er wel zo'n duidelijke breuk was). Het gaat niet aan hier een sterk waardeoordeel aan te verbinden: de nieuwe samenlevingen die ontstaan, hebben een eigen karakter. Noem het inderdaad 'minder complex', met een lager niveau wat betreft welvaart en mogelijk ook welzijn. Als we maar het beeld van de 'vandaal', de barbaar die louter verwoest,

Pagina rechts: Een reconstructie van het aanzien van Canterbury rond 500. De stenen gebouwen, vooral het theater, staan nog, zij het zeer in verval. Verder is binnen de muren – die ook nog staan – de meeste bebouwing verdwenen en hier en daar vervangen door eenvoudige hutkommen, zogenaamde Grubenhäuser.

vergeten. Rond het jaar 550 zijn de veranderingen onomkeerbaar geworden, en is de wereld van het Westen post-Romeins. Circa 650 spreekt men in de nieuwe koninkrijken niet meer over zichzelf als 'Romeinen': de nieuwe identiteiten zijn uitgekristalliseerd, en de oude kunnen overboord. Migranten hebben hun rol gespeeld in dit verhaal, maar deze rol is *complex, varies across time and space, and is ultimately unquantifiable*, aldus Edward James. Niet erg bevredigend misschien, maar wel waar! Niets is als we ooit dachten dat het was, en het is altijd ingewikkelder. Mooie slogan voor het vak geschiedenis. Toch heeft de synthese er maar moeite mee het 'vergruisde beeld' te incorporeren: we zien de eindeloze complicaties van de geschiedenis zelf, van het denken en praten over geschiedenis, door tijdgenoten en door iedereen nadien, inclusief onszelf. En we schrikken er niet zelden voor terug. Wat mij betreft, is het een geest die we niet moeten proberen weer in de fles te krijgen. ■

Literatuur

- Jean-Jacques Aillagon (ed), *Rome and the Barbarians. The birth of a new world*, Milaan, 2008.
- Glenn W. Bowersock, Peter Brown & Oleg Grabar (ed), *Interpreting late Antiquity. Essays on the postclassical world*, Cambridge, Mass. 12001, The Belknap Press of Harvard UP.
- Peter Brown, *The rise of western Christendom. Triumph and diversity AD 200 - 1000*, Oxford 2002 Blackwell (geheel herziene tweede editie).
- Guy Halsall, *Barbarian migrations and the Roman West, 376-568*, Cambridge 2009 CUP (Cambridge Medieval Textbooks).
- Peter Heather, *Empires and barbarians. Migration, development and the birth of Europe*, London 2010 Pan Books (Pan Macmillan).
- Edward James, *Europe's barbarians, AD 200-600*, Harlow 2009 Pearson/Longman.
- Matthias Knaut & Dieter Quast (edd), *Die Völkerwanderung. Europa zwischen Antike und Mittelalter*, Darmstadt 2005.
- Bryan Ward-Perkins, *The fall of Rome and the end of civilization*, Oxford 2005 OUP.
- Chris Wickham, *The inheritance of Rome. A history of Europe from 400-1000*, New York 2009 Viking (The Penguin History of Europe deel 2).

Wilfred Scholten

Wilfred Scholten is historicus en documentairemaker bij de NCRV. Zijn boek over Barend Biesheuvel (*Mooie Barend*, Bert Bakker 2012) won onlangs de prestigieuze M.J. Bruseprijs voor het beste journalistieke boek van het afgelopen jaar.

Ben Vriesema is
redacteur van Kleio.

Lodewijk XIV trekt
bij het Tolhuis
bij Lobith de Rijn
over, 12 juni 1672.
Schilderij van
Adam Frans van der
Meulen, collectie
Rijksmuseum.

Welke historische studie of welke historische roman maakte de meeste indruk op u?

Een paar jaar geleden las ik Rampjaar 1672 van Luc Panhuysen: een prachtig boek over een voor Nederland cruciaal jaar. Het jaar waarin de Republiek in haar voortbestaan werd bedreigd. Stom geluk (het ging dooiën) heeft ons land gered. Wat me vooral opviel was dat er in die tijd gewoon elke dag een krant verscheen, alsof er niets aan de hand was. Ik betrap me erop als ik een oud geveltje zie met een jaartal erop dat ik dan denk: 'Heeft dat huis het Rampjaar meegemaakt of niet?'

Welk nut heeft geschiedenis volgens u?

Ik heb niet de illusie dat we van de geschiedenis leren, maar je steekt er altijd wel wat van op. Bovendien is het leuk om te weten waardoor iets ontstaan is en waarom we bepaalde dingen doen of uit welke tijd een bepaald gebouw komt. Kwestie van nieuwsgierigheid.

Welke historische film heeft de meeste indruk op u gemaakt?

Laatst zag ik Haar naam was Sarah. Het schokkendste was dat Franse politiemannen Sarah en haar familie oppakten en onder mensonwaardige omstandigheden in een wielersstadion in Parijs gevangen hielden. Die beelden zie ik nog voor me. En het bizarre was dat er geen Duitser aan te pas kwam.

Hoe vindt u dat geschiedenisonderwijs aan een middelbare school moet worden gedoceerd?

Door een enthousiaste leraar, die kan vertellen en verbanden tussen gebeurtenissen kleurrijk kan uitleggen. Behandel de gebeurtenissen chronologisch en hou op met dat modieuze thematische onderwijs (zoals 'Vrouwen door de eeuwen heen'). Het verhaal is de basis voor het vak, blijf dat vertellen.

Welke historische persoon spreekt u het meeste aan?

Ik ben een nazaat van de 'kleine luyden' van Abraham Kuyper. Je kunt veel onaardigs over hem zeggen, maar hij heeft veel voor elkaar gekregen (een kerk, universiteit, krant, politieke partij) én hij heeft ervoor gezorgd dat mijn familie zich kon emanciperen. Bij ons thuis waren ARP, NCRV, VU en gereformeerde kerk vanzelfsprekend. Toevallig (?) heb ik met alle vier de instituten in mijn leven te maken: ik heb een biografie over een ARP-leider geschreven (Barend Biesheuvel), studeerde aan de VU, deed belijdenis in de gereformeerde kerk en werk nu bij de NCRV. Mijn grootvader ging met knopen en band de boeren in Drenthe langs om wat te verdienen, terwijl ik gepromoveerd ben aan de VU – als dat geen vooruitgang is. Allemaal volgens de droom die Abraham Kuyper had. Mooi toch.

Wat is volgens u het belangrijkste in het geschiedenisonderwijs?

Uitleggen wat gebeurtenissen betekenen: waar komt iets vandaan en wat zijn de achtergronden en wat betekent het voor de toekomst? Gewoon feiten kennen en analyses maken – kortom: wat je eigenlijk elke dag zelf ook doet.

Wat is uw dierbaarste bezit met historische waarde?

De oude stoof van mijn oma uit Hoogeveen, waar ik altijd op moest staan als ik daar logeerde omdat ik anders niet bij de kraan in de badkamer kon. Zij beloofde mij toen al: als ik dood ben, mag jij de stoof hebben. Hij staat nu in mijn kamer.

Met welke historische persoon zou u uzelf willen vergelijken?

Ik betrapte me er op dat ik enkele hebbelijkheden gemeen heb met Barend Biesheuvel: beiden zwak in wiskunde, opvliegend van karakter en geneigd tot het maken van soms te harde grappen. Tsja, het is soms confronterend als je zo diep in iemands leven duikt.

Welke historische periode spreekt u het meest aan?

Net als de meesten van mijn generatie denk ik dat de Tweede Wereldoorlog het meest tot de verbeelding spreekt, ook omdat er veel over bekend is en er spannende verhalen over te vertellen zijn. Wat me nu in de tijd van de nieuwe koning opvalt is dat ik zo weinig afweet van de tijd van Willem I, II en III. Op school werd er ook nauwelijks aandacht aan besteed – echt een blinde vlek die ik nu zelf wil wegpoetsen door er boeken over te lezen.

Als u morgen een historische documentaire zou mogen maken, waarover zou die dan gaan?

Ik zou de stamboom van mijn familie – afstammelingen van Drentse turfschippers uit Hoogeveen – verder willen natrekken (ik heb het al eens uitgezocht) en met details willen invullen. Hoe leefden ze, wat dachten ze, hoe arm waren ze?

Wat is de recentste 'historische sensatie' die u heeft gehad?

Toen ik de tentoonstelling van Vincent van Gogh in de Hermitage bezocht zag ik mezelf al schilderend in het korenveld staan. Misschien kwam het ook door de EO-serie over zijn leven, die vond ik redelijk geslaagd. Het leek me een sympathieke vent, die Van Gogh.

Kunt u zich nog veel herinneren van de geschiedenislessen op de middelbare school?

Zoals zo vaak is een goede leraar de voornaamste reden waarom je een vak leuk bent gaan vinden. Meester De Koeijer van het Christelijk Lyceum in Gouda bracht mij de liefde voor geschiedenis bij. Die man kon prachtig vertellen, vooral over de Koude Oorlog. Mijn eindexamencijfer was een 9 en dat was maar goed ook, want daardoor kon ik mijn onvoldoende voor wiskunde ruimschoots compenseren.

FOTO: SIETSKÉ

Wat is voor u een belangrijke lieu de mémoire?

Het Monument op de Dam, hoe bizar het er ook uitziet en hoe onbegrijpelijk de tekst erop ook is, verwijst naar onze gevallen verzetshelden en militairen uit de Tweede Wereldoorlog. Zij gaven hun leven voor onze vrijheid – geen cliché, maar een opdracht die vrijheid te bewaken en er iets goeds mee te doen. Ik sta er 4 mei ook altijd.

Denkt u dat de historische canon nut heeft voor het geschiedenisonderwijs?

De canon is altijd een keuze en dus arbitrair. Maar een opsomming van feiten en gebeurtenissen die iedereen zou moeten weten is in deze geïndividualiseerde tijd geen luxe: het geeft naast binding bovendien wat relativering aan alle waan van de dag, waar veel mensen door sociale media wel erg in blijven hangen.

Linkerpagina:
Premier Biesheuvel
bezoekt Huis ten
Bosch. Foto Bert
Verhoeff, Anefo.

Het ware

verhaal van de kruistochten?

Geen eenvoudige kwestie van 'christenen tegen moslims'

Duizenden kruisvaarders gaven gehoor aan de oproep van paus Urbanus II en staken in 1097 de Bosporus over. De moslims die ze op hun tocht ontmoetten, waren voor hen eender. Binnen de islamitische wereld bestond echter een hele schakering van allerlei volken die onderling 'deals' probeerden te sluiten met de kruisvaarders en slaags raakten met elkaar. Ons beeld over de kruistochten en de islamitische volken uit de middeleeuwen wordt beïnvloed door zogenaamde 'contra-kennis'.

Wat waren de moslims blij dat zij de sharia hadden! Een duidelijk systeem van gedefinieerde vergrijpen, daarbij behorende straffen en heldere bepalingen ten aanzien van getuigen en bewijsvoering. Niets kon hen daar beter van overtuigen dan de confrontatie met de *Franj*. Wanneer die wilden weten of een verdachte schuldig was, gingen ze volgens de edelman Osama ibn Munqid – schrijvend rond 1175 – als volgt te werk: 'Ze vulden een enorme bak met water, legden er een plank overheen en boeiden de armen van de beschuldigde. Ze bonden een touw rond zijn schouders en gooiden hem in de bak. Ze geloofden dat als hij onschuldig was, hij zou zinken. Dan konden ze hem weer ophijsen, zodat hij niet zou verdrinken. Als hij echter schuldig was, zou hij blijven drijven. De man deed zijn best om te zinken toen ze hem in het water gooiden, maar dat lukte hem niet. Dus moest hij zich onderwerpen aan het vonnis dat ze over hem uitspraken.'

De *Franj* beweerden dat ze christenen waren, maar heidense praktijken als het godsoordeel wezen er op dat zij héél ver waren afgedwaald van de God van Abraham, Isaak en Jacob. Hun medische kennis was zo achterlijk dat er doden vielen onder de handen van hun geneesheren. Hun omgangsvormen waren ruw en over hoe mannen en vrouwen bij de *Franj* zich met elkaar verhielden, werden zelfs moppen verteld. Bovendien waren het kannibalen. Moslims hadden alle reden om zich ver superieur te voelen boven deze lieden, wier Arabische naam was afgeleid van het Europese woord 'Franken'. Toch wisten deze primitieve Franken in de laatste jaren van de elfde eeuw grote stukken van het Midden-Oosten te veroveren en bleven ze daar tot eind dertiende eeuw.

Hulp gevraagd

Het avontuur begon in 1095. Tijdens een kerkvergadering in Clermont (Frankrijk) deed paus Urbanus II een oproep aan de Europese ridders om het Heilige Land te bevrijden van 'de ongelovigen'. Christenen in het Midden-Oosten zouden te lijden hebben onder de wreedste vervolgingen door de moslims. Dat verhaal klopte niet, maar was ook geen onzin. De Fatimidische kalief al-Hakim (996-1021) had kerken laten verwoesten en christenen tot bekering gedwongen. In 1009 was op zijn bevel de Heilig Grafkerk in Jeruzalem verwoest. In 1048, onder al-Hakims opvolger, was deze alweer hersteld, maar slechts deels. Europese pelgrims kwamen uit Jeruzalem terug met verhalen over een half verwoeste Grafkerk. De aanleiding voor de pauselijke oproep was

'De Arabieren noemden de kruisvaarders 'Fanj', afgeleid van het Europese woord Franken'

een verzoek om hulp van de Byzantijnse keizer Alexios Komnenos (1081-1118). Het rijk verkeerde in crisis sinds het in 1071 bij Manzikert beslissend verslagen was. Alexios vroeg de paus om hulp uit Europa, een verzoek dat in het verlengde lag van een al langer bestaande praktijk. De Byzantijnen huurden regelmatig soldaten uit Europa in, vooral Noormannen, Engelsen en Friezen. Of het de bedoeling van de paus was of van de Europese ridders die op zijn oproep reageerden, is nog steeds onderwerp van discussie, maar Urbanus' oproep leidde tot een militaire expeditie waar keizer Alexios in ieder geval nooit om had gevraagd: de Eerste Kruistocht. Het was een bewapende pelgrimage, bedoeld om het Heilige Land ►

Richard Kroes studeerde geschiedenis en archeologie. Hij geeft cursussen en lezingen over de geschiedenis van de islam, de kruistochten, de Koran en de Bijbel.

Prent uit de vijftiende eeuw die de slachtpartij bij de verovering van Jeruzalem in 1099 verbeeldt.

te bevrijden. Deelnemers konden algehele vergiffenis van zonden krijgen. De tocht was naast militair ook duidelijk religieus. Dat religieuze aspect heeft sterk bijgedragen aan het succes van de onderneming. Begin 1097 staken zo'n 75.000 man de Bosporus over. Ze wisten zich naar zuidoost-Turkije te vechten. En passant namen ze het christelijke, Armeense koninkrijk Edessa over en verhongerden ze bijna bij het innemen van de stad Antiochië. Van Antiochië naar Jeruzalem is het drie weken lopen, maar het kostte een jaar. Dat jaar werd besteed aan land veroveren en onderlinge conflicten. Een hongersnood die uitbrak onder de kruisvaarders in het Syrische Ma'arat noopte hen gesneuvelde moslims uit hun graf te lichten en op te eten. Het verhaal dat de kruisvaarders kannibalen waren, was dus niet uit de lucht gegrepen. In juli 1099 namen ongeveer 12.000 kruisvaarders Jeruzalem in. Het doel van de pelgrims-

'Een hongersnood die uitbrak onder de kruisvaarders in het Syrische Ma'arat noopte de kruisvaarders gesneuvelde moslims uit hun graf te lichten en op te eten'

tocht was bereikt en de meesten gingen dan ook naar huis. Godfried van Bouillon bleef achter met driehonderd ridders. Dat was het begin van bijna twee eeuwen aanwezigheid van Europeanen in het Midden-Oosten en de uitwisseling van ideeën tussen christenen en de bevolking die tot dusverre in dit artikel zijn aangeduid met 'moslims'.

Lappendeken

Het woord 'moslim' is een misleidende term voor een bevolking die zowel politiek, religieus als etnisch van elkaar verschilde. In Caïro zetelde het kalifaat van de Fatimiden, een sjiietische grootmacht die een jaar voordat de kruisvaarders Jeruzalem innamen de stad had veroverd op de andere grootmacht in het gebied: de Seldjoekse Turken. Dit waren nomaden uit Centraal-Azië die in de loop van de tiende eeuw grote delen van het Midden-Oosten hadden veroverd. De soennitische Seldjoeken beheersten streken in het Midden-Oosten waar de sjiieten in de meerderheid waren. De sjiietische Fatimiden daarentegen regeerden een bevolking die in meerderheid soennitisch was.

Het Seldjoekse gebied was geen bestuurlijke eenheid en mede daardoor wist een aantal ste-

den onafhankelijk te blijven onder plaatselijke Arabische vorsten. Aleppo, Damascus, Shaizar, Tripoli en Homs bijvoorbeeld. Deze heersers kwamen de Seldjoeken slechts schoorvoetend tegemoet als het ging om conflicten met de *Franj* en kozen soms zelfs hun kant. In het zuidoosten van het huidige Turkije woonden christelijke Armeniërs. Natuurlijke bondgenoten van de kruisvaarders net als andere christenen in het Midden-Oosten, destijds veel talrijker dan nu. In Klein-Azië zaten de Byzantijnen en langs de kust van de Levant waren regelmatig Italiaanse handelaren te vinden, op cruciale momenten de bevoorraders voor de kruistocht. De regio was met andere woorden een slangenkuil waarin een nieuwe speler misschien niet direct welkom was, maar wel uitstekend paste. Ook de groep die tot nu toe is aangeduid met de termen *Franj*, Franken, kruisvaarders en Europeanen, was niet volkomen homogeen. De kruistocht bestond uit vier hoofdgroepen. Een groep uit Zuid-Frankrijk had ervaring opgedaan in de strijd tegen moslims in de *reconquista* van Spanje. Zuid-Italiaanse Normandiërs hadden vergelijkbare ervaring opgedaan in Sicilië. Eén van hun leiders sprak Arabisch. Onder de Vlamingen en Noordfransen bevonden zich waarschijnlijk enkele ridders die al ooit als huurling in Byzantium hadden gediend. Ten slotte was er een groep Lotharingers onder leiding van de al genoemde Godfried van Bouillon. Van de pauselijk legaat, Adhemar van Le Puy,

Miniatuur uit de dertiende eeuw over de verovering van Jeruzalem.

wordt sterk vermoed dat hij in de jaren daarvoor al eens op pelgrimstocht naar Jeruzalem was geweest. Qua talen, oorlogservaring en geografische kennis hadden de kruisvaarders genoeg in huis om in het Midden-Oosten te kunnen functioneren en in te burgeren.

Samenwerken

De periode van de kruistochten was niet alleen een tijdperk van wederzijdse strijd, maar ook van samenwerking. Al negen jaar na de inname van Jeruzalem was het zo ver. In 1105 werd koning Boudewijn II van Edessa gevangen genomen door de heerser van Mosul (Irak). Tancred, de kruisvaardersheerser van Antiochië, lijfde daarop het bestuurloze Edessa in. Twee jaar later nam een Turkse krijgsheer Mosul in en liet Boudewijn II vrij, die prompt Edessa terug eiste van Tancred. Na bemiddeling lukte dat, maar de Arabische heerser van Aleppo was niet blij met het verbond tussen Edessa en Mosul. Hij sloot een bondgenootschap met Tancred in Antiochië. Dat leidde uiteindelijk in 1108 tot de slag bij Tell Bashir, waarbij christelijke en islamitische troepen uit Edessa en Mosul vochten tegen christelijke en islamitische troepen uit Antiochië en Aleppo. Een jaar later namen kempfanen Tancred en Boudewijn II samen Tripoli in.

Moslims waren niet alleen 'ongelovige heidenen', maar ze waren ook vrienden, bondgenoten, een bron van kennis en ze zorgden voor belastinginkomsten. Andersom was het al niet anders. De eerder geciteerde Osama ibn Munqid tekende krap een eeuw na de inname van Jeruzalem op dat bevriende Tempeliers hem een kapel ter beschikking stelden om zijn gebeden op te zeggen. Toen één van hen hem daarbij eens probeerde te hinderen, schoten de Tempeliers hem te hulp en boden hun excuses aan voor het gedrag van hun pas aangekomen – en nog niet ingeburgerde – broeder. Pogingen tot bevrijding van Jeruzalem, vanuit Baghdad, waar de kalief zetelde, werden wel ondernomen maar liepen op niets uit. In 1111 verzette Aleppo zich met succes tegen medewerking. In 1113 zette Damascus de voet dwars en in 1115 werd een groot offensief gestuit door kruisvaarders uit Antiochië, Jeruzalem en Tripoli in samenwerking met moslims uit Aleppo en Damascus.

Kruisvaarders en de plaatselijke autochtone heersers bleken dus al snel gelegenheidsbondgenoten: alleen vrienden als dat zo uitkwam. Religieuze tegenstellingen waren daarbij

nauwelijks van belang, territoriale des te meer. Hieraan veranderde aanvankelijk niet veel wezenlijks met de opkomst van de soennitische generaal Salah ud-Din. Deze wist in 1171 te verhinderen dat de overleden Fatimidische kalief in Cairo werd opgevolgd en nam zelf de macht over in Egypte. Het einde van dat Fatimidenkalifaat sloeg de bodem weg onder de hoop van een kleine sjiietische minderheid die eerder gemakshalve is weggelaten: de Nizari's. Deze leefden in kleine enclaves rond versterkte nederzettingen en forten verspreid over Syrië en Iran. Ze hoopten op het herstel van de sjiietische onafhankelijkheid. Die droom was lastig geworden vanwege de veroveringen door de soennitische Seldjoeken, maar werd met enthousiasme nagejaagd door middel van moordaanslagen op politieke tegenstanders, altijd op klaarlichte dag gepleegd, liefst met veel publiek erbij. De daders lieten meestal het leven, de slachtoffers vaak ook. Op deze manier verzekerden de moordenaars zich van de publieke aandacht. ►

De Byzantijnse keizer Alexios Komneos riep de hulp in van Europese soldaten om zijn in crisis verkerende rijk bij te staan, zoals de Byzantijnse keizers wel vaker deden. Dit keer leidde zijn hulpvraag tot een militaire expeditie van ongekennde grootte: de Eerste Kruistocht. Mozaïek in de Hagia Sophia, Istanbul, ca. 1122.

Moslims in een kruisvaardersleger.

Rechterpagina:
Kaart uit ca. 1200 met cirkelvormige plattegrond van Jeruzalem. Eronder een scène die het verhaal verbeeldt dat de heilige St. Joris de kruisvaarders zou hebben bijgestaan bij de verovering van de stad. Hij is afgebeeld in kruisvaarderstenuw terwijl hij een groep moslimcavaleristen aanvalt.

De aanduiding van deze groep is in een aantal Europese talen doorgedrongen als het woord voor moordenaar: Assassijnen. De Assassijnen zijn in de loop van de geschiedenis de kruisvaarders meermaals van dienst geweest. Beide hadden het immers aan de stok met de soennitische Seldjoeken. Salah ud-Dins beëindiging van het enige sjiietische kalifaat dat ooit heeft bestaan, maakte het bereiken van de doelen van de Assassijnen vrijwel onmogelijk. In 1173 begonnen de Syrische Assassijnen te onderhandelen met koning Amalric van Jeruzalem over een collectieve bekering tot het christendom. Deze is niet doorgegaan dankzij de Tempeliers, die heersten over onder andere belastingbetalende Nizari-boeren en hun inkomsten bedreigd zagen. De Assassijnse delegatie werd dan ook door Tempeliers overvallen en gedood en de bekering in de kiem gesmoord. In 1174 overleed de Syrische heerser Noer-ed-Dien. Salah ud-Din oefende in Egypte al namens hem de macht uit en wist nu ook de macht in Syrië naar zich toe te trekken. Daarmee was het grootste deel van de Levant verenigd onder één heerser, bij ons bekend als Saladin. Nu konden de kruisvaarders worden aangepakt en uiteindelijk gebeurde dat ook toen in 1186 Reynald de Chatillon, de heer van Kerak (Jordanië), voor de tweede maal een vredesverdrag tussen de koning van Jeruzalem en Saladin schond. Een vredesverdrag dat een eerder conflict had beëindigd dat Reynald ook had veroorzaakt. In 1187 wist Saladin het kruisvaarderleger uit Jeruzalem weg te lokken en uit te schakelen. Jeruzalem werd nog hetzelfde jaar ingenomen.

‘De Assassijnen zijn in de loop van de geschiedenis de kruisvaarders meermaals van dienst geweest’

In 1229 bereikte de samenwerking tussen kruisvaarders en moslims een hoogtepunt. De Duitse keizer Frederik II kreeg Jeruzalem toen per verdrag van de Egyptische heerser al-Kamil. Frederik II dacht hiermee zijn kruisvaardergelofte te hebben ingelost, maar daar werd door de kerkelijke autoriteiten heel anders over gedacht. De bisschop van Jeruzalem plaatste de stad zelfs onder interdict. Ook al-Kamil kon rekenen op stevige kritiek. Jeruzalem zomaar weggeven werd gezien als verraad. Toch had al-Kamil goede redenen om Jeruzalem af te staan: zo creëerde hij een bufferstaat tussen Egypte en Syrië. Zijn

grootste criticus was zijn neef an-Nasir, die Jeruzalem tien jaar later innam, om het in 1243 aan te bieden aan de kruisvaarders tegen voorwaarden die veel verder gingen dan zijn oom ooit had aangedurfd. Uiteindelijk werd de laatste kruisvaarderversterking Akko in 1291 ingenomen door de Mammelukken. Daarmee eindigde de aanwezigheid van de kruisvaarders in het Heilige Land.

Discussie

In februari 2002 muntte Pim Fortuyn de uitspraak dat de islam ‘een achterlijke cultuur’ was. Deze stelling wordt wel onderbouwd met het gegeven dat de Europese ridders vrij gemakkelijk naar Jeruzalem konden wandelen om het in te nemen. Het tegendeel wordt echter bewezen door erop te wijzen dat het Westen enorm veel heeft overgenomen uit het Midden-Oosten. De kruistochten spelen zo een rol in een heel andere discussie, die eigenlijk alleen gaat over de integratie van moslims in onze samenleving, maar die verhullend een discussie over ‘de multiculturele samenleving’ wordt genoemd.

Wie recente publicaties over de kruistochten overziet, merkt al snel dat er sprake is van een divergerende tendens. Wat tot voor kort voor waar werd gehouden, wordt nu in sommige publicaties ontkend. Het Westen zou bijvoorbeeld helemaal niets hebben overgenomen van de moslims. Of: wat het Westen overnam was geen kennis van de moslims zelf, maar was weer ergens anders vandaan gehaald.¹

► Illustratief voor deze benadering is bijvoorbeeld: H. Jansen, *Op, Op, ten strijde, Jeruzalem bevrijden! Het ware verhaal van de kruisvaarders*. Amsterdam, 2011.

Daartegenover staan publicaties die juist aangeven dat het Westen veel meer, en vooral: veel fundamentele zaken dan tot nu toe werd aangenomen, heeft overgenomen.² De meningen die schrijvers huldigen over de kruistochten, passen opmerkelijk vaak bij bepaalde politieke standpunten inzake de islam nu. Hier is sprake van wat men 'contra-kennis' zou kunnen noemen: een onderbouwing van het eigen maatschappelijke standpunt aan de hand van geschiedkundige bronnen, waarbij in de keuze van de feiten, het leggen van accenten en de duiding van de gebeurtenissen sterk wordt afgeweken van wat gebruikelijk is en waarbij collega-producenten van contra-kennis liever als referentie worden gebruikt dan wetenschappers die niet 'in het eigen kamp' zitten. Het is een fenomeen dat ook te vinden is in discussies over creationisme en evolutie of over de klimaatverandering. Contra-kennis organiseert kennis in een aparte factie, waardoor politisering optreedt. Wie nu een feit meldt over de kruistochten dat een politieke opvatting kan ondergraven, maakt *nolens volens* een politieke keuze. Dit artikel is daar een voorbeeld van, het is een bewerking van een lezing die tot doel had mijn gehoor te trakteren op enkele opvallende verhalen uit de kruistochten, die kunnen aangeven dat de kruistochten geen eenvoudig verhaal vormen van 'christenen tegen moslims'. Het gebruikt dezelfde technieken: een keuze van feiten die vooral leidt tot een beeld dat ongebruikelijk is. Het legt accenten bij samenwerking tussen de beide strijdende partijen en het duidt gebeurtenissen met behulp van moderne begrippen als 'inburgeren', 'krijgsheer' en 'autochtoon'. Geschiedschrijving over de kruistochten wordt daarmee geschiedschrijving van het heden.

Bibliografie

- Th. Asbridge, *De eerste kruistocht, de oorsprong van het conflict tussen islam en christendom* (Amsterdam, 2007)
- Th. Asbridge, *De Kruistochten* (Houten, 2011)
- N. Jaspert, *Die Kreuzzüge* (Darmstadt, 2003)
- A. Maalouf, *Rovers, Christenhonden, Vrouwenschenkers. De kruistochten in Arabische kronieken* (Amsterdam, 1992)
- S. Runciman, *The Crusades* (Cambridge, 1951-1955)
- Ch. Tyerman, *The Crusades, a very short introduction* (Oxford, 2004)

Dat kan serieuze consequenties hebben. Het betekent in ieder geval dat de geschiedenis van de kruistochten niet meer op zichzelf staat, maar directe en politieke repercussies heeft. Uniek zou dat niet zijn. In de Verenigde Staten zijn biologieboeken al jaren het centrum van een juridische strijd rond de evolutietheorie. Nog niet zo lang geleden werd ook in Nederland een eindexamenvraag na Kamervragen van een politieke partij geschrapt. Het is niet ondenkbaar dat onderwijs over de kruistochten ooit eenzelfde lot treft. Dat is onwenselijk. Het geschiedenisonderwijs staat dan ook voor de taak om niet alleen aandacht te geven aan de historische gebeurtenissen in de elfde eeuw en daarna, maar ook duidelijk te maken hoe historische kennis wordt en kan worden gebruikt voor andere doelen in de samenleving nu. ■

► Bijvoorbeeld:
J. Lendering,
*Vergeten Erfenis,
oosterse wortels van
de westerse cultuur.*
Amsterdam, 2009.

Een magneet voor

Henk Looijesteijn werkt bij het IISG waar hij onderzoek doet naar de oprichting van hofjes in de Gouden Eeuw voor het project *Giving in the Golden Age*.

Dat in de Gouden Eeuw mensen naar de welvarende Republiek trokken was altijd al bekend – roemruchte Nederlandse cultuurvormers uit die tijd waren zelf immigrant (de ingenieur Simon Stevin, de schilder Frans Hals, dichter Joost van den Vondel, de ondernemer Louis de Geer) of tweedegeneratie-immigrant (de dichter Constantijn Huygens, de filosoof Benedictus de Spinoza). Maar deze hoogvliegers kwamen bepaald niet alleen, zoals is gebleken uit het vele onderzoek dat de afgelopen jaren is gedaan naar immigratie in de zeventiende en achttiende eeuw. De uitkomst daarvan is duidelijk: Nederland was toen een immigratieland, en wel meer dan nu.

In totaal vestigden zich in deze eeuwen zo'n 900.000 buitenlanders in de Republiek – minimaal zo'n 4500 buitenlandse immigranten per jaar. De bevolking bedroeg destijds tussen de anderhalf en twee miljoen inwoners; in hedendaagse termen zou dat neerkomen op een jaarlijkse instroom van zo'n 45.000 personen.

'De helft van alle matrozen en soldaten was niet in de Republiek geboren'

Een behoorlijk aantal, dat zich vooral op het steenrijke kerngewest Holland richtte. Binnen Holland stroomden de immigranten vooral naar de drie steden Amsterdam, Haarlem en Leiden. Met name Amsterdam groeide onstuimig, van 30.000 inwoners in 1560 naar 219.000 in 1680, met een voorlopige top van 240.000 inwoners rond 1730. Leiden, de tweede grootste stad van het land, groeide van 12.000 inwoners in 1581 naar 67.000 in 1665.

Groei door immigratie

Die groei kwam grotendeels door immigratie, die zelfs noodzakelijk was om de bevolking op peil te houden. Met name de steden waren ongezonde oorden, waar sprake was van structurele sterfteoverschot – gemiddeld minimaal vijf procent per jaar – waardoor de bevolking juist kromp. De stroom immigranten was dus in feite nog groter dan blijkt uit de totale

groecijfers van Holland. Daarnaast waren er nog veel meer die slechts tijdelijk naar de Republiek kwamen. De handels- en oorlogsvloot, het leger en de handelscompagnieën, zoals de VOC en WIC hadden meer mankracht nodig dan de inheemse bevolking beschikbaar had, en haalde die daarom uit het buitenland. De helft van alle matrozen en soldaten was niet in de Republiek geboren. Op de walvisvaart bedroeg het aantal buitenlandse zeelieden in de zeventiende veertig tot vijftig procent en in eeuw de achttiende eeuw gemiddeld 65 procent. Op de koopvaardijvloot steeg het aantal buitenlandse zeelieden van vijf procent naar dertig in de zeventiende en vijftig in de late achttiende eeuw. In het leger was het aandeel van de buitenlanders nog groter dan bij de oorlogsvloot, daar kwam ruim de helft uit het buitenland. Er waren speciale Schotse, Waalse, Duitse en Zwitserse regimenten. De laatsten vormden de grootste groep, meer dan tienduizend soldaten sterk tijdens de Spaanse Successieoorlog en twintigduizend tijdens de Oostenrijkse Successieoorlog.

In totaal hebben tussen 1600 en 1800 een miljoen buitenlandse soldaten de Republiek gediend. Daarbij kwam nog de VOC, die tijdens haar bestaan in totaal 300.000 soldaten, waarvan twee derde buitenlanders, wierf voor haar koloniën. Veel van die immigranten trokken dus weer verder, sneuvelden, of waren slechts een paar jaar in Nederlandse dienst en keerden dan weer terug naar het land van herkomst. Dat laatste gold ook voor de grote aantallen vrouwen die een paar jaar in de Republiek werkten als dienstbode, en daarna weer terugkeerden om te trouwen en een gezin te stichten.

Weer andere migranten trokken jaarlijks als seizoenarbeiders heen en weer. Vanaf ongeveer 1600 was er in de zomer veel meer werk dan Nederlanders aankonden, en dan kwamen met name Duitse keuterboeren naar Holland en de andere zeegebieden om daar in de oogst te helpen of te werken in de steenbakkerijen in het rivierengebied. Terwijl hun gezin achterbleef op de boerderijtjes, verbleven de mannen elk jaar enkele maanden in

Rechterpagina: Interieur van de Portugees-Joodse synagoge te Amsterdam, door Emanuel de Witte, 1680. Collectie Rijksmuseum Amsterdam.

buitenlanders

Immigratie naar de Republiek in de Gouden Eeuw

'Wilhelmus van Nassouwe. Ben ick van Duytschen bloet', legt de dichter van het Wilhelmus de Vader des Vaderlands in de mond, waarmee tot op de dag van vandaag de Duitse herkomst van het Nederlandse koningshuis in de herinnering wordt gebracht. Veel Nederlanders kunnen de tweede regel met recht en overtuiging meezingen, of ze dat nu leuk vinden of niet, want ruim een derde tot de helft van de hedendaagse Nederlanders stamt af van immigranten, en dan in het bijzonder van Duitsers.

de Republiek. Omstreeks 1800 omvatte deze trekarbeid een jaarlijkse in- en uitstroom van 30.000 arbeiders.

Herkomst

Van al die buitenlanders die naar de Republiek trokken, bleef een groot deel echter ook hangen. De meesten kwamen overigens uit de buurlanden. In Nederland als geheel en in Amsterdam in het bijzonder vormden de Duitsers de grootste groep, net als in de Oost-Nederlandse steden, maar Leiden en Haarlem groeiden nu juist vooral door de instroom van Zuid-Nederlanders, en daar bleef de Duitse immigratie zeer beperkt. Naast deze twee groepen kwamen veel migranten uit Engeland, Schotland en Scandinavië, en dan vooral Noorwegen.

Afhankelijk van de economische functie van de stad in kwestie, verschilde de herkomst van de immigranten. In het op handel en scheepvaart georiënteerde Amsterdam, kwam tussen 1578 en 1650 59,6 procent van de buitenlandse bruidegoms uit Duitse gebieden. In de jaren 1651-1700 was dat nog altijd 55 procent; de Scandinavische immigratie groeide toen van ruim negen tot 20,7 procent van de trouwende mannelijke nieuwkomers. In Leiden en

Haarlem met hun grootschalige lakennijverheid vestigden zich daarentegen grote hoeveelheden textielarbeiders, verdreven uit de Zuidelijk Nederlanden.

De aardrijkskundige ligging van de stad had ook grote invloed op de samenstelling van de immigrantenbevolking. In Amsterdam kwam ruim twee derde van de Duitsers in de tweede helft van de zeventiende eeuw uit de Duitse kustvlakte, waar men goede en snelle zeevaartverbindingen mee had. In Utrecht daarentegen kwamen de ruim dertig procent Duitse nieuwkomers in de jaren 1601-1670 grotendeels de rivier afzakken, uit het Rijnland, en nauwelijks uit Noord-Duitsland. Scandinaviërs kwamen er ook bijna niet voor. Die verschillen kwamen ook omdat elke stad zijn eigen immigratiepolitiek voerde. Leiden stuurde na 1716 arme immigranten terug, maar Amsterdam, met zijn permanente honger naar zeelieden, peinsde daar niet over. Joden mochten zich wel in Amsterdam en Rotterdam, maar bijvoorbeeld niet in Gouda vestigen.

De nieuwkomers spreidden zich meestal ook binnen steden niet gelijkmatig uit. Binnen Amsterdam, Haarlem en Leiden ontstonden buurten met grote concentraties immigranten.

Gezicht op de Amsterdamse Beurs, ca. 1670 door Job Adriaensz Berckheyde. Herkomst: Museum Boyamns van Beuningen. Veel kooplieden uit den vreemde kwamen naar Amsterdam door de uitstekende handelsinfrastructuur, zoals de uit 1609 stammende Beurs.

Rembrandt, *Twee staande Joodse mannen*, tussen 1626-1669. Rembrandt woonde in een buurt met veel immigranten. Collectie Teylers Museum, Haarlem.

In Amsterdam bijvoorbeeld was de Lastage een buurt waar veel immigranten – vooral Duitsers – neerstreken. Duitsers vestigden zich ook veel in de havengebieden van de Oude Zijde, mogelijk vanwege hun veelal aan de haven gebonden beroepen. Scandinavische immigranten concentreerden zich aanvankelijk op Rapenburg, Uilenburg, Vlooienburg en de Breestraatbuurt, maar woonden ook in de Lastage, en vanaf de jaren 1660 ook veel op Kattenburg. Hun woonkeuze lijkt eveneens ingegeven te zijn door het feit dat veel van hen in de havens werkten. De Zuid-Nederlanders hadden juist een voorkeur voor de nieuwe wijken aan de westkant van de stad, zoals de Jordaan, terwijl Franstalige migranten zich weer vooral in het Noordse Bos vestigden. Op de eilanden Vlooienburg, Marken en Uilenburg en omgeving ontstond in de zeventiende eeuw gaandeweg een grote concentratie van joodse immigranten. Er waren overigens ook wijken met een grote concentratie van autochtone Amsterdammers, zoals de Reguliersbuurt en Oostenburg – dat laatste een gevolg van het feit dat de scheepstimmerlieden van de daar gevestigde VOC voornamelijk uit Amsterdammers bestonden.

Hoge lonen

Wat maakte de Republiek zo interessant voor immigranten? In de eerste plaats toch vooral de lonen, die in de Republiek aanzienlijk hoger waren dan in de omringende landen. In de zeventiende eeuw lagen de lonen in

Duitsland voor geschoolde ambachtslieden zo'n veertig procent lager, terwijl ze voor ongeschoolde arbeiders zelfs 52 procent lager lagen. Met name ongeschoolde arbeidskrachten konden dus aanzienlijk meer verdienen. Bovendien was het, allerlei voordelen gevende, burgerrecht in de zeegewesten heel betaalbaar, één of enkele maandlonen, terwijl dat in de landgewesten al twee- tot driemaal zo veel was, en in Duitsland zelfs enkele jaarlonen. Ook gildelidmaatschappen waren zeer betaalbaar, het arbeidsrecht was minder streng, men hoefde niet te wachten met trouwen tot men een bepaalde welstand had bereikt, en ten slotte was er een goed stelsel van armenzorg en onderlinge verzekeringsregelingen, voor als het even niet zo goed ging. Voor kooplieden uit den vreemde was de Republiek in het algemeen en Amsterdam in het bijzonder zeer gastvrij, men was er gelijkberechtigd aan de inheemse kooplieden, ongeacht of men burger was of niet. Amsterdam tuigde verder, als één der eerste handelscentra, een heel stelsel aan instellingen en regels op die maakten dat de Amsterdamse handelsinfrastructuur zeer gunstig was voor kooplieden. Daarnaast was er een grotere godsdienstige verdraagzaamheid dan elders, die het met name voor protestantse geloofsvluchtelingen uit katholieke landen, maar ook joden en zelfs voor katholieken aantrekkelijk maakte om zich er te vestigen. De Republiek stak daarmee zeer gunstig af tegen veel andere, naburige landen.

'De hugenoten van na 1685 waren vaak militairen, kooplieden en andere kapitaalkrachtigen'

Al met al zal de welvaart die de Republiek beloofde toch het belangrijkste zijn geweest, want onder de één miljoen permanente immigranten waren hooguit 150.000 daadwerkelijk geloofsvluchtelingen. Overigens waren dat vaak mensen die het zich konden veroorloven: de ongeveer 50.000 hugenoten die zich na 1685 in de Republiek vestigden, waren vaak geschoolde ambachtslieden, militairen, kooplieden en andere kapitaalkrachtigen die economische mogelijkheden in de Republiek zagen. En de eerste joden in de Republiek, afkomstig van het Iberische schiereiland, kwamen ook niet zozeer om hun geloofsovertuiging, maar om economische redenen. Bemerkend dat hun katholieke achtergrond een sta-in-de-weg was in de Republiek, keer-

den ze terug naar het jodendom van hun voorvaders, al moesten ze wel een Venetiaanse rabbijn importeren om hen te leren hoe het allemaal eigenlijk hoorde.

Assimilatie

Een grote minderhedenproblematiek lijkt de Republiek niet te hebben gekend. Integratie en assimilatie waren de regel, en de meeste nakomelingen van immigranten gingen op in de Nederlandse bevolking, bijvoorbeeld door het lidmaatschap van een gilde, waar men door begrafenissen en gemeenschappelijke belangen intensief met elkaar omging. De meerderheid van de leden van het Amsterdamse kleermakersgilde kwam bijvoorbeeld uit Duitsland, maar integreerden hier met de

'Zogenaamde 'moffenkluchten' deden het goed in de Amsterdamse Stadsschouwburg'

inheemse kleermakers. Weliswaar fungeerden de Waalse en de Lutherse kerken – met veel Duitse en Scandinavische gelovigen – als migrantenkerken, waar men steun kon vinden bij gelijkgezinden en diensten in de eigen taal kon volgen, maar de Waalse kerk trok ook veel bezoek uit de Amsterdamse elite, en de vernederlandste nakomelingen van Lutheranen voelden zich vaak niet meer thuis in de vaak Duitstalige diensten en werden dan lid van de Hervormde kerk. De lutherse kerk fungeerde vermoedelijk zoals een moderne migrantenkerk, waar men mensen met dezelfde achtergrond kon ontmoeten, en geestelijke en stoffelijke steun kon krijgen in een vreemde omgeving. In het bijzonder alleenstaande vrouwelijke immigranten hadden baat bij het vangnet van de kerk.

Dat wil niet zeggen dat het een en ander probleemloos verliep. Een groot deel van de immigranten had slecht betaalde beroepen, zoals varensgezel, kleermaker en schoenmaker. De Duitsers en Scandinaviërs waren de gastarbeiders van zeventiende-eeuws Amsterdam, die voor een groot deel het laagbetaalde en ongeschoolde werk deden dat Amsterdammers zelf niet meer wilden doen. Ook veel Zuid-Nederlandse immigranten verdienden maar een karige boterham. Ze moesten daarom een geregeld en groot beroep doen op de naar verhouding genereuze sociale zorgregelingen in de Republiek. Amsterdammers waren zich zeer goed bewust van de vele

sociale voorzieningen in de stad – zoals het weeshuis voor hun kinderen, winterhulp van de diaconie, het gasthuis voor als men ziek was, en het oudemannenhuys voor als men bejaard was. Men zag met argusogen dat die voorzieningen ook veelvuldig gebruikt werden door immigranten, soms beschouwd als profiteurs die zich met de bedelzak in leven hielden, de hand ophielden bij de wereldlijke en kerkelijke armenzorg en lid waren van een gilde zodat men ook daar bijstand genoot. Een deel van de immigranten in Amsterdam bleef in de onderklasse hangen, wat ook blijkt door het grote aandeel van deze groepen – maar liefst veertig procent in de achttiende eeuw – onder de door de schout vervolgte criminelen en verdachten. De vele Duitse immigranten werden bespot in zogenaamde 'moffenkluchten', een genre dat het gedurende de hele zeventiende en achttiende eeuw goed deed in de Amsterdamse Stadsschouwburg, en waarin ze werden opgevoerd als stinkende, slecht geklede en ongemanierde dommekrachten die een raar taaltje spraken. Dergelijke vooroordelen deden het blijkbaar goed bij het Amsterdamse publiek, en bleven wijdverspreid. Ook voor de vele achttiende-eeuwse joodse immigranten in Amsterdam, vaak arm, afwijkend gekleed en Jiddisch sprekend, bij elkaar wonend in van criminaliteit vergeven sloppenwijken, hadden de Amsterdammers weinig waardering. Tot ver in de negentiende eeuw zag men deze groep als een groot sociaal probleem.

Drempels

Gedurende de zeventiende eeuw begon men dan ook drempels op te werpen, niet voor immigratie op zich, maar wel voor de armenzorg. Bedeelden de kerken in 1615 nog waar dat nodig was, later moest men een bepaalde minimumperiode lidmaat zijn voor men in aanmerking kwam voor hulp. Ook de stedelijke armenzorginstellingen, de huyszittenmeesters (kooplieden of regenten die de armen ondersteunden) van de Oude en Nieuwe Zijde en de in 1613 opgerichte aalmoezeniers, wierpen dergelijke drempels op, die door de tijd heen vaak nog verhoogd werden. Al te streng kon men echter niet zijn. Men wilde nog wel eens bakkeleien wie voor welke arme verantwoordelijk was, maar over het algemeen gesproken streek men de hand over het hart als daadwerkelijk behoeftige immigranten niet aan de eisen voldeden.

Liefdadigheid was nu eenmaal een christen-

plicht, en de waarlijk behoeftige vreemdeling diende te worden geholpen. Regelmatig braken armenzorgers en regenten er zich het hoofd over hoe de geslonken reserves weer aan te vullen zodat men bijvoorbeeld de vele oorlogsvluchtelingen uit Duitsland kon helpen. De stadsbestuurders hadden ook belang bij een goed werkende armenzorg: de noodzakelijke arbeidskrachten kwamen onder andere naar Amsterdam omdat men wist dat de armenzorg voor hun vrouw en kinderen zou kunnen en willen zorgen als ze zelf bijvoorbeeld naar Indië voeren. Terwijl andere steden in de nabloe van de Gouden Eeuw strengere eisen begonnen te stellen aan nieuwkomers, bleef Amsterdam om deze reden gedurende de hele vroegmoderne tijd open voor immigranten.

In het algemeen nam de immigratie af naarmate de Nederlandse economische groei afnam. In de eerste helft van de Gouden Eeuw was veertig procent van de Amsterdamse bevolking afkomstig uit het buitenland, in de achttiende eeuw nog een kwart, in de negentiende eeuw nog maar vijf procent. In Leiden vond de afname eerder plaats, van 55 procent in 1600 tot bijna veertig procent in 1650 en daarna lange tijd tien procent. In de vroege negentiende eeuw kelderde de immigratie, in de eerste plaats omdat Nederland zich qua welvaartsniveau en godsdienstige tolerantie niet meer noemenswaardig onderscheidde. In die nationalistische eeuw had men ook steeds

minder op met grootscheepse immigratie, die dan ook een beetje uit de geschiedenisboekjes werd weggeschreven. 'De migratiegeschiedenis, die niet paste in het nationalistische idee van een volk met een lange gemeenschappelijke geschiedenis en een homogene etnische samenstelling, werd verdonkeremaand', aldus de migratiehistorici Jan en Leo Lucassen. Pas de grootscheepse immigratie van na de Tweede Wereldoorlog deed onder historici de belangstelling voor die eerdere massa-immigratie opleven, en inmiddels weten we beter: niet alleen de Oranjes zijn 'van Duitse bloed', ook vele andere Nederlanders stammen uit den vreemde. ■

Literatuur

- Erika Kuijpers, *Migrantenstad. Immigratie en sociale verhoudingen in 17e-eeuws Amsterdam* (Hilversum 2005)
- Leo Lucassen (red.), *Amsterdammer worden. Migranten, hun organisaties en inburgering, 1600-2000* (Amsterdam 2004)
- Leo Lucassen en Jan Lucassen, *Winnaars en verliezers. Een nuchtere balans van vijfhonderd jaar immigratie* (Amsterdam 2011)

De Dam, met het Paleis in aanbouw, door Johannes Lingelbach, 1656. Collectie Amsterdam Museum. Amsterdam wemelde in de zeventiende eeuw van de migranten en andere bezoekers, zoals de oosters geklede mannen in de rechterhoek.

Die Flucht

Miljoenen op de vlucht voor het Rode leger

Veel bekroonde films vertellen het verhaal van immigranten en de culturele conflicten die hun aanwezigheid in hun nieuwe thuisland opleveren. De tocht naar het beloofde land of de vlucht uit het onveilige thuis zelf kan op veel minder belangstelling rekenen.

Ramses Peters is redacteur van Kleio.

De imposante uitzondering op deze regel is *Die Flucht* van Kai Wessel, een oorlogsdrama over een relatief onbekende episode uit de Tweede Wereldoorlog. Inspiratie voor de film is de vlucht van miljoenen Duitsers uit Pruisen naar het westen van Duitsland in januari 1945, een barre tocht waarbij naar schatting 300.000 mensen omkwamen door oorlogsgeweld en de ontberingen. In de tweede helft van 1944 was duidelijk dat de opmars van het Rode leger niet te stoppen was. Gruwelverhalen over de Russische troepen die de Duitse misdaden op even zo wrede wijze vergolden, joegen de bevolking angst aan. Desondanks werd door Berlijn en het lokale bestuur een evacuatie van het Oosten van Duitsland lange tijd tegengehouden. Vluchtelingen werden als verraders beschouwd en geëxecuteerd. Aan het begin

Die Flucht

(March of Millions) (2007, twee delen van negentig minuten)

Regisseur: Kai Wessel

Cast: Maria Furtwängler als gravin Lena Von Mahlenberg, Jean-Yves Berteloot als de krijgsgevangene François Beauvais, Tonio Arango als graaf Heinrich von Gernstorff en Gabriela Maria Schmeide als de dienstmeid Babette.

van 1945, toen velen al tegen de bevelen in op eigen initiatief waren gevlucht, werd alsnog besloten tot evacuatie, onder de heroïsche naam *Unternehmen Hannibal*. Omdat Pruisen inmiddels door de Russische opmars van de rest van Duitsland was afgesneden, was een route over land niet meer mogelijk. Met meer dan duizend schepen werden ongeveer 2,5 miljoen mensen,

soldaten, burgers, krijgsgevangenen en vluchtelingen uit de Baltische staten, naar het westen vervoerd: de grootste evacuatie over zee uit de geschiedenis. De vluchtelingen die geen plaats op een schip bemachtigden maakten met karren en te voet de tocht over de bevroren Oostzee, met alle risico's van dien.

Duitsers in de slachtofferrol

Deze laatste groep staat centraal in *Die Flucht*. Het verhaal van deze drie uur durende film is snel samengevat. In weerwil van het nazi-regime en haar vader, vlucht gravin Lena von Mahlenberg (een fictief personage dat zeer losjes is gebaseerd op gravin Marion Dönhoff) met haar

Bruikbare sites

De site van de ARD biedt historische achtergrondinformatie bij de film: www.daserste.de/dieflucht

Voor de hogere klassen kunnen de volgende reacties op de film als discussiepunt gebruikt worden:

Een recensie in der Spiegel: bit.ly/1141tHs

Poolse gevoeligheden naar aanleiding van *Die Flucht*: reut.rs/1bo8Ryo

hele huishouding vanuit Oost-Pruisen over de bevroren Oostzee naar het westen. Hoewel ze trouwt met de broer van haar gesneuvelde man, raakt ze verward in een romance met een Franse communistische krijgsgevangene die op haar landgoed tewerkgesteld is. Toch bevat de film genoeg elementen voor een andere blik op het zo bekende thema van de Tweede Wereldoorlog.

Sowieso is het perspectief van de Duitse bevolking in een slachtofferrol een nieuw gegeven. Ook in Duitsland telde men de doden, heerste er schaarste en lag het openbare leven plat. Interessanter dan het slachtofferperspectief is de ambivalente positie waarin de belangrijke personages zich bevinden: ze zijn geen direct onderdeel van het nazi-regime, maar zijn er wel nauw bij betrokken en hebben ervan geprofiteerd. Op het landgoed van de vader van de heldin werken krijgsgevangenen uit Frankrijk, Polen en Rusland en hoewel ze uiteindelijk deze mensen redt, verbiedt ze haar dochter met deze mensen om te gaan. Haar schoonfamilie protesteert tegen het evacuatieverbod van de nazi-leiding, maar is anderzijds zeer actief in het leger en betrokken bij de partij. Helaas worden deze interne conflicten niet uitgewerkt en blijven de karakters hangen in stereotypen: de nazi's zijn de slechteriken, de vrouwen zijn heldinnen, de mannen zijn laf en zij die een slecht geweten hebben plegen zelfmoord. Verder is opvallend dat er beduidend meer aandacht wordt besteed aan de wreedheden van de nazi's tegen de eigen bevolking dan aan de gruwelen van de Russen, die welgeteld één persoon neerschieten in de film. Je krijgt de indruk dat scenarioschrijfster Gabriela Sperl internationale conflicten heeft willen vermijden.

Internationaal gevoelig

De marginale rol van het Rode leger is een mooi aanknopingspunt om in de hogere klassen de film in een bredere context te bespreken. Hoe gaat men in Duitsland tegenwoordig om met het oorlogsverleden en hoe wordt daar op gereageerd? De film maakt deel uit van een controversiële serie uitgezonden door de ARD, waarin voor het eerst nadrukkelijk het perspectief van de Duitse bevolking tijdens de Tweede Wereldoorlog wordt gekozen. De goed bekeken film won een aantal prijzen en werd alom in Duitsland geroemd voor de historisch ac-

'Ondanks interessante morele dilemma's blijven de karakters hangen in stereotypen'

curate weergave en het doorbreken van het taboe rondom dit vergeten thema. In Polen kon de film echter op beduidend minder sympathie rekenen: men zag er een poging in een Duitse claim op Oost-Pruisen te rechtvaardigen. Terecht of niet, het geeft aan hoe delicaat het onderwerp nog steeds is.

Ten slotte nog een opmerking over het in beeld brengen van de vlucht zelf. Hoewel de tocht de complete tweede helft van de film beslaat, krijg je niet de indruk met een massale exodus te maken te hebben. Daarnaast wordt het meest indrukwekkende gedeelte van de reis, de trek over de bevroren Oostzee, nauwelijks behandeld. Heel misschien dat opnieuw vanuit Duitse hoek revanche genomen zal worden. Tom Twyker (*Lola rennt*) gaf begin 2009 aan *What is the what*, het indrukwekkende boek over de Soedanese vluchteling Valentino Achak Deng, te willen verfilmen. ■

Bruikbare scènes

De film is onder de Engelse titel *March of Millions* te huur bij de meeste grotere videotheekketens en bestaat uit twee dvd's.

Deel 1: wat aan de vlucht vooraf ging

■ Het eerste kwartier geeft veel informatie over de gevolgen van de oorlog aan Duitse kant: in Berlijn ligt het openbare leven plat en de dochter van de gravin wordt samen met andere kinderen naar het platteland geëvacueerd (6:00-8:00). In Oost-Pruisen heerst er schaarste en worden paarden en voedsel door het leger geconfisqueerd. Eén van de weinige mannen die er nog zijn, wordt opgeroepen voor het front, al zijn de geruchten dat de oorlog verloren is al talrijk. Anderzijds is te zien dat men heeft geprofiteerd van de oorlog: krijgsgevangenen uit Frankrijk, Polen en Rusland zijn tewerkgesteld op het landgoed (9:00-18:00).

■ 23:00 - Duitsland krijgt zelf te maken met politieke vluchtelingen. Op het landgoed komt een groep vluchtelingen uit de Baltische staten aan.

■ 1:00:00-1:15:00 - De gouvleiding geeft geen toestemming tot evacuatie: de bevolking van Oost-Pruisen wordt beschouwd als een menselijk schild tegen het Rode leger. Vluchtelingen worden opgepakt, bestempeld als verrader en geëxecuteerd.

Deel 2: de vlucht zelf

■ 48:00-58:00 - De barre tocht over de bevroren Oostzee. De evacuatie verloopt rommelig en er zijn conflicten met het eveneens vluchtende leger. Naast de kou en honger vormen ook vijandelijke vliegtuigen een gevaar.

■ 1:05:00-1:12:00 - Bij aankomst in Beieren wacht er geen warm onthaal. Overspoeld door vluchtelingen weigert de lokale bevolking nog meer mensen op te nemen en worden de gravin en haar gezelschap gedwongen voedsel te stelen om in leven te blijven. Ook sluiten deserteurs zich bij de groep aan. Hoewel de nederlaag evident is, worden deze soldaten toch verraden en uiteindelijk geëxecuteerd.

■ Voor wie het Russische leger wil behandelen: vanaf minuut 26 is te zien hoe het Rode leger tekeer ging. Niet geschikt voor iedere klas, omdat het om een verkrachtingsscène gaat.

Ingrijpende wendingen

Turks-Griekse bevolkingsuitwisselingen in de jaren twintig

In de jaren twintig van de vorige eeuw vond een massale Grieks-Turkse bevolkingsruil plaats, met grote gevolgen voor beide landen. Deze miljoenen Grieken en Turken vormden na de vrede van Lausanne het 'wisselgeld' van de verzoenende staten. Over hun lot werd beslist in de Conventie betreffende de Uitwisseling van Griekse en Turkse Populatie.

İlkay Südaş is
Assistant Professor
aan de Ege Univer-
sity Department of
Geography in Izmir,
Turkije.

De gedwongen
migratie van Turken
en Grieken had in-
grijpende gevolgen
voor de bevolking
en beide landen.

Turkije staat van oudsher bekend als emigratieland, vooral vanwege de grote groepen Turkse immigranten in West-Europese landen als gevolg van arbeidsmigratie sinds het begin van de jaren zestig. Maar hoe zit het met Turkije als ontvangende partij? Turkije heeft namelijk ook een lange geschiedenis van immigratie. Sinds de vestiging van de Turkse republiek in 1923, kunnen enkele

'Vandaag de dag is het nog steeds mogelijk om de sporen van de haastig verlaten Griekse nederzettingen te vinden aan de Egeïsche kust van Turkije'

perioden worden onderscheiden met specifieke migratiekarakteristieken. De eerste migratieperiode – die hier centraal staat – wordt gekenmerkt door de inspanningen om een natiestaat te creëren en om de inwoners van het land 'homogener' te maken.

De aanvulling op Lausanne

De Turks-islamitische bevolking die in de voormalig Ottomaanse gebieden verbleef, was belangrijk voor de kersverse republiek. Overeenkomstig met het Verdrag van Lausanne in 1923, waarin de oprichting van de Republiek Turkije werd vastgelegd, werd een aanvullend verdrag getekend om de bevolkingsuitwisseling van de orthodoxe christenen in Turkije en de islamitische bevolking in Griekenland te reguleren (de Conventie Betreffende de Uitwisseling van de Griekse en Turkse Populatie). In artikel 1 van deze conventie staat:

As from the 1 May, 1923, there shall take place a compulsory Exchange of Turkish nationals of the Greek Orthodox religion established in Turkish territory, and of Greek nationals of the Moslem religion established in Greek territory. These persons shall not return to live in Turkey or Greece respectively without the authorization of the Turkish government or of the Greek government respectively.

De noodzaak van een dergelijke juridische regulatie kan pas begrepen worden als het in haar historische context wordt geplaatst die van een decennium eerder dateert. Volgens de Lausanne Treaty Emigrants 'werden de jaren tussen 1912 en 1922 getekend door onrust en oorlogen op de Balkan, de Egeïsche eilanden en in Klein-Azië, waardoor mensen massaal hun thuisland ontvluchtten onder verschrikkelijke omstandigheden. Gedurende en na de Balkanoorlogen vonden enorme volksverhuizingen plaats. Duizenden moslims verlieten in angst en paniek hun huizen en sloegen op de vlucht, het terugtrekkende Ottomaanse leger achterna. Een vergelijkbare tragedie voltrok zich in 1922 toen de Grieks-orthodoxe bevolking van Klein-Azië vertrok in het voetspoor van het verslagen Griekse leger na de oorlog tussen Griekenland en Turkije. Velen lieten het leven en velen leden tijdens deze periode, die resulteerde in een significante verandering van de demografische kaart van het Egeïsche gebied. De oplossing werd uiteindelijk gevonden tijdens de Bijeenkomst te Lausanne van 30 januari 1923, internationaal goedgekeurd en ondertekend door zowel de nieuwe Turkse staat en de Griekse staat in juli 1923.'

Turken naar Turkije

Het verdrag had betrekking op meer dan twee miljoen mensen en oefende een onuitwisbare invloed uit op hun leven. Ongeveer anderhalf miljoen Grieks-orthodoxen en meer dan een half miljoen moslims werden

Tabel 1:
Het aantal islamitische vluchtelingen naar Turkije per jaar

	<i>Mannelijk</i>	<i>Vrouwelijk</i>	<i>Totaal</i>
1921	5.488	5.591	11.079
1922	5.189	4.904	10.093
1923	25.553	25.136	50.689
1924	120.322	115.092	235.414
1925	28.353	28.170	56.523
1926	18.481	16.570	35.051
1927	15.557	16.658	32.213
1928	15.573	16.689	32.442
1929	7.485	6.989	14.454
Totaal	242.001	235.957	577.958

van huis en haard verdreven. Voor 1923 migreerden relatief kleine aantallen moslims naar Turkije, maar die cijfers stegen in 1924 tot circa 236.000. Aan het einde van de jaren twintig kwam het totaal aantal islamitische immigranten naar Turkije uit op 577.000 (zie tabel 1). Deze islamitische nieuwkomers vestigden zich voornamelijk in de Thracische provincies – gelegen in het Europese deel van Turkije – zoals Edirne (49.441 immigranten), Tekirdağ (33.728), Kırklareli (33.119) en Çanakkale (11.638). Andere provincies waar de immigranten zich concentreerden waren: Balıkesir (37.174), Istanbul (36.487), Bursa (34.543), İzmir (31.502), Kocaeli (27.687) en Manisa (13.829). De rest van de immigranten verspreidde zich in kleinere aantallen over het Anatolische Schiereiland. ►

Het dorpje Sazak was Grieks tot de vroege jaren twintig. In 1923 verhuisde de gehele Griekse bevolking. Foto: Prof. Dr. Sevet İşık.

Het aantal Grieken in Turkije vandaag de dag wordt geschat op drie- tot vierduizend. De meesten wonen in Istanbul.

Wie vertrekt waarom?

Waar de Turken pas na het tekenen van het Verdrag van Lausanne de reis naar Turkije aanvaardden, was de Griekse gemeenschap alvorens het tekenen reeds begonnen met het vertrek uit West-Anatolië, nadat het Griekse leger was verslagen. H. Millas wijst in zijn studie op de reikwijdte van het verdrag: het wordt aangenomen dat de bevolkingsuitwisseling tussen Griekenland en Turkije gebaseerd was op het Verdrag van Lausanne. Er was echter sprake van twee verschillende wijzen waarop de uitwisseling gestalte kreeg, één in het Egeïsch gebied, de andere in het centrum van Anatolië.

Het vertrek van de bevolking uit het Egeïsche gebied had een ander verplicht karakter en was gerelateerd aan oorlog en conflicten in de regio. Het vertrek uit dit kustgebied was grotendeels een vlucht en ongeorganiseerd. Vandaag de dag is het nog steeds mogelijk om de sporen van de haastig verlaten Griekse nederzettingen te vinden aan de Egeïsche kust van Turkije. In Centraal-Anatolië daarentegen bevond zich een kleinere Griekse gemeenschap. Deze groep migranten vertrok met name vanwege de georganiseerde bevolkingsuitwisseling. Omdat het belangrijkste kenmerk voor uitwisseling de 'religieuze identiteit' was, werden

orthodoxe christenen in Centraal-Anatolië ook blootgesteld aan gedwongen migratie. De Karamanlilar, bijvoorbeeld, waren geen etnische Grieken, maar Turkssprekende orthodoxe christenen die gedwongen moesten migreren. Vanwege de taalbarrière in Griekenland ondervonden deze Karamanlilar grote aanpassingsproblemen in hun nieuwe land. Een vergelijkbaar voorbeeld in Griekenland kan gevonden worden in de Turken op Kreta die gedwongen werden om naar Turkije te migreren. Zij spraken slechts Grieks, maar

Tabel 2:

Het percentage van de Islamitische bevolking op Kreta, Griekenland (1821-1928), bron: Macrakis 1983.

<i>Jaar</i>	<i>Islamitische bevolking (%)</i>
1821	47
1832	43
1858	22
1881	26
1900	11
1910	8
1920	7
1928	0

werden naar Turkije gestuurd vanwege het feit dat ze moslims waren.

De bevolkingsuitwisseling had een behoorlijke impact op de demografische opbouw van beide landen. Nederzettingen met islamitische bevolking en Griekenland en Grieks-orthodoxen in Turkije hebben een drastische metamorfose ondergaan in deze periode. Op Kreta bijvoorbeeld was in 1820 – zoals in tabel 2 te zien is – bijna de helft van de bevolking

‘Omdat het belangrijkste kenmerk voor uitwisseling de ‘religieuze identiteit’ was, werden orthodoxe christenen in Centraal-Anatolië ook blootgesteld aan gedwongen migratie’

islamitisch. Zo’n honderd jaar later was de islamitische bevolking in zijn geheel verdwenen. Het begin van deze afname loopt parallel aan de onafhankelijkheidsoorlog van de Grieken, de bevolking verdwijnt in zijn geheel in de periode van de bevolkingsuitwisseling.

De balans opmaken

Het verdrag stelde dat de bevolking in Istanbul en de Egeïsche eilanden die tot Turkije behoorden Gökçeada (Imbros) en Bozcaada (Tenedos) waren gevrijwaard van het bevolkingsuitwisselingsprogramma.¹ Hetzelfde gold voor de Turkse moslims die in West-Thracië (een regio in het noorden van Griekenland waar zich een groot deel van de islamitische bevolking bevindt) leefden. Het aantal Grieken in Turkije vandaag de dag wordt geschat op drie- tot vierduizend.² De meesten wonen in Istanbul, zo’n 250 tot 300 anderen leven op Gökçeada and Bozcaada. De islamitische bevolking in Griekenland daarentegen schommelt rond de 150.000. Zij vormde in de jaren twin-

tig nog vijftien procent van de West-Thracische bevolking, een percentage dat vandaag de dag gedaald is tot vijftien procent. De bevolkingsuitwisselingen en homogeniseringspolitiek van beide staten zijn niet te begrijpen buiten de politieke context van de tijd. De socioloog Keyder schreef hierover in 2003: *the demographic and political turbulence of the period between 1914 and 1924 in Turkey was by no means unique. Indeed, it was a time during which many nation-states propounding some ideal of ethnic homogeneity were either brought into being or at least aspired to.* Met het ontstaan van de Turkse Republiek was het idee van de creatie van een natiestaat krachtig aanwezig. Griekenland was in dit licht gezien een belangrijk ‘exportgebied’ van migranten, die een overeenkomstig cultureel en religieus profiel hadden als dat van de inwoners in de Turkse samenleving. De vraag is waar de grens van de periode getrokken moet worden. İçduygu en Biehl beschrijven in hun studie dat de periode met een politiek van homogenisering van de bevolking in Turkije heeft voortgeduurd tot in de jaren zestig. In deze ‘verlengde’ periode speelde niet alleen Griekenland, maar ook Bulgarije de rol van exportland, waar migranten met een Turkse achtergrond vandaan kwamen. ■

De Lausanne Treaty Emigrants is een stichting van eerste generatie emigranten en hun kinderen die onder andere als doel heeft om onderzoek te doen naar deze periode, de cultuur van emigranten te behouden en om vriendschap en samenwerking tussen Turken en Grieken te steunen. Meer informatie: www.lozanmubadilleri.org.tr/english.htm.

Bronnen

- V. Çalıskan, ‘Opportunities for Tourism and Dialogue between Civilisations: Rums’ Religious Fairs on the Islands of Gökçeada (Imbros) and Bozcaada (Tenedos), Turkey’ *Shima: The International Journal of Research into Island Cultures* 4 (2) (2010) 65-87.
- R. Hirschon (red.) *Crossing The Aegean: An Appraisal of The 1923 Compulsory Population Exchange Between Greece and Turkey* (New York 2003) 39-52.
- O. Yildirim, *Diplomacy and Displacement: Reconsidering the Turco-Greek Exchange of Populations, 1922-1934* (New York – London 2006).

► De officiële website het Turkse ministerie van Buitenlandse Zaken www.mfa.gov.tr.

► In het Turks worden deze Grieken aangeduid met ‘Rum’, een persoon die behoort tot de christelijk orthodoxe religie, die de moderne Griekse taal spreekt en geen Griekse inwoner is (Çalıskan 2010).

Regio's die waren vrijgesteld van de verplichte bevolkingsuitwisseling tussen Griekenland en Turkije: West-Thracië, Istanbul en Gökçeada en Bozcaada.

Duitsers terug naar Duitsland

Een kleine geschiedenis van de aussiedler

De aussiedler zijn een bijzondere groep Duitsers binnen Duitsland. Het zijn nakomelingen van Duitsers die soms al eeuwen geleden naar het buitenland verhuisden of Duitsers die hun oorspronkelijke woongebied moesten verlaten door een oorlog. Volgens de Duitse wet mogen deze aussiedler terugkeren naar Duitsland. In dit artikel wordt in het kort de geschiedenis van deze migrantengroep, het verloop van de retournemigratie en de huidige situatie van de aussiedler in Duitsland geschetst.

Uwe Krause is docent aan de Fontys Lerarenopleiding Tilburg bij de vakgroep aardrijkskunde en is projectleider van European Values Education.

De officiële definitie is dat aussiedler volgens de Duitse wet mensen zijn met de Duitse nationaliteit (*Volks- oder Staatsangehörigkeit*) die voor het einde van de Tweede Wereldoorlog buiten de huidige oostelijke grenzen van Duitsland (Oder-Neiße) in Polen, de voormalige Sovjet-Unie, Hongarije, Roemenië, Tsjechië of Slowakije leefden en als gevolg van de oorlog deze gebieden moesten verlaten. Of het zijn hun nakomelingen, die hun Duits-zijn bekennen en van hun recht op terugkeer naar en integratie in de Bondsrepubliek Duitsland gebruik maken.

De vroege trek richting het oosten

Van de middeleeuwen tot de negentiende eeuw trokken Duitstalige migranten in golven naar Oost-, Zuidoost-Europa en naar Rusland. Het merendeel stamde uit gebieden die in het huidige Duitsland liggen. Als gevolg daarvan ontstonden in het huidige Polen, Tsjechië, Slowakije, Roemenië, Hongarije, het voormalige Joegoslavië en de voormalige Sovjet-Unie grote en kleinere Duitse neerzettingsgebieden. Zo vertrokken reeds in de twaalfde eeuw de zogenaamde *Siebenbürger Sachsen* vanuit de Moezel en de Rijn naar het Hongaarse

koninkrijk. Vanaf de achttiende eeuw volgden de *Banater Schwaben*. Maar ook elders zoals aan de Zwarte Zee en in de Kaukasus ontstonden Duitstalige gebieden. De Duitsers moesten de gebieden ontsluiten en beveiligen en kregen van de (zojuist bekeerde) heersers als beloning economische en culturele privileges. Exemplarisch hiervoor is de vrijheidsbrief uit 1176 van de Boheemse Hertog Sobieslaus: *Ich, Sobieslaus, Herzog der Böhmen, tue allen Gegenwärtigen und Zukünftigen kund, daß ich in meine Gnade und meinen Schutz nehme die Deutschen, die in der Prager Vorburg wohnen, und es beliebt mir, daß diese Deutschen, so wie sie von den Böhmen durch die Volkszugehörigkeit verschieden sind, auch von den Böhmen und von ihrem Gesetz oder ihrer Gewohnheit geschieden sein sollen. Ich räume also diesen Deutschen ein, nach dem Gesetz und Rechte der Deutschen zu leben, das sie seit der Zeit meines Großvaters, des Königs Wratislaus, gehabt haben...*¹

Eerste repressies en retourmigratie

Het meestal vreedzame samenleven tussen de Duitstaligen en andere etnische groepen kwam in de negentiende eeuw onder invloed van het nationalisme onder druk te staan. Het politieke doel, staatsgrenzen en nationale grenzen in overeenstemming te brengen, leidde tot de verdringing van nationale minderheden of tot assimilatiepogingen. Een klein deel van de Duitse minderheid verliet reeds voor de Eerste Wereldoorlog de landen van Oost-Europa of het tsaristische Rusland en keerde of terug naar Duitsland of vertrok naar overzeese gebieden, zoals Zuid-Amerika, Canada, Australië of de Verenigde Staten. Bij de eerste Russische volkstelling in 1897 gaven 1,8 miljoen mensen aan, Duits als moedertaal te hebben. Maar vanwege de russificatie emigreerden tussen 1870 en 1914 alleen al 116.000 Rusland-Duitsers naar de VS. Tegelijkertijd werden Rusland-Duitsers ook in Oost-Pruisen en het Pruisische deel van Polen binnengehaald om de positie van de Duitse tegenover de Poolse bevolkingsgroepen te versterken. De Eerste Wereldoorlog en de afspraken na beëindiging ervan betekenden uiteindelijk voor enkele tientallen miljoenen mensen verdrijving en vlucht, zo ook voor talrijke Duitstalige minderheden.² Exemplarisch is het voorbeeld van de Duitse minderheid in Wolhynië (Noordwest-Oekraïne). Aan het begin van de oorlog werden 200.000 mensen naar het Oosten getransporteerd. Duits mocht niet meer in het openbaar gebruikt worden, land moest onder dwang verkocht worden.

Zo'n 30.000 Wolhynië-Duitsers keerden reeds tijdens de Eerste Wereldoorlog terug naar het Duitse Rijk. De Weimar Republiek was met al haar problemen enerzijds vertrekgebied (tussen 1919-1932 emigreerden 600.000 Duitsers naar overzeese gebieden) maar bleef anderzijds vestigingsgebied: tot midden 1925 immigreerden 850.000 Duitsers uit de Poolse gebieden, die voormalig tot Pruisen behoorden.

Na de Tweede Wereldoorlog

De brutale bezettingspolitiek van het nationaalsocialistische Duitsland tijdens de Tweede Wereldoorlog leidde na de nederlaag tot rechteloosheid en verdrijving van de in de Oost-Europese staten levende Duitse minderheid. In de Sovjet-Unie werd de Duitse bevolking reeds in 1941, toen de oorlog met Duitsland uitbrak, collectief gedeporteerd: van 1924 tot 1941 bestond daar zelfs een autonome Sovjet-republiek van de Wolga-Duitsers. In de laatste fase van de Tweede Wereldoorlog vluchtten naar schattingen veertien miljoen Duitsers uit Oost-, Midden- en Zuidoost-Europa of ze werden gedeporteerd. Op de conferentie in Potsdam werd het lot van de resterende Duitse minderheden bezegeld. Er zou migra-

'In Rusland werden de gedeporteerde Duitsers tot het einde van de jaren vijftig onderdrukt'

tie op een 'ordentelijke en humane' manier plaatsvinden, maar daarvan kwam in de praktijk weinig terecht. In 1946-47 verlieten nog eens tweeënhalve miljoen mensen Polen en 1,2 miljoen mensen Tsjecho-Slowakije. Naar de door de Duitsers verlaten gebieden stroomden vaak op hun beurt verdreven bevolkingsgroepen: zo kwamen één miljoen Polen uit de aan de Sovjet-Unie afgestane Poolse gebieden naar Silezië. Tegen het einde van de verdrijvingen woonden nog ongeveer vier miljoen Duitsers in Oost-, Midden- en Zuidoost-Europa. De positie van de achtergebleven Duitse bevolking werd over het algemeen gekenmerkt door discriminatie en onderdrukking, omdat de Duitse minderheid als medeschuldig aan de oorlog en de door de Duitse bezetters begane misdaden beschouwd werd. In Rusland werden de gedeporteerde Duitsers tot het einde van de jaren vijftig onderdrukt. Zo werd het pas in 1956 toegestaan zich buiten de streng gedefinieerde grenzen van hun woongebieden te bewegen. Naar hun oude ►

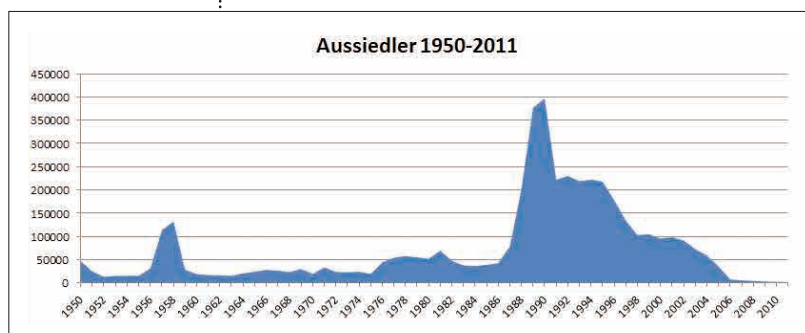
► Bron: <http://www.ostdeutsches-forum.net/Geschichte/geraadpleegd:21-5-2013>. Geciteerd uit: Fritz Peter Habel (Uitg.) (1984). *Dokumente zur Sudetenfrage*. München-Wien: Langen Müller, p. 73
► Bron: <http://www.bpb.de/gesellschaft/migration/dossier-migration/56355/migration-1871-1950> geraadpleegd: 21-05-2013.

Aussiedler na aankomst in de BRD in doorgangskamp Friedland, Nedersaksen. Het kamp was de eerste opvangplek voor Oost-Europeanen van Duitse afkomst. Hier kregen zij voor de eerste dagen voedsel en onderdak. Foto: Bundesarchiv, 12 januari 1989, fotograaf: Arne Schambeck.

► A. Eisfeld & V. Herdt (Uitg.) (1996). *Deportation, Sonder-siedlung, Arbeits-armee. Deutsche in der Sowjetunion 1941-1956*. Köln: Verlag Wissenschaft und Politik. In: K. J. Bade & J. Oltmer (2003). *Einführung: Aussiedlerwanderung und Aussiedlerintegration. Historische Entwicklung und aktuelle Probleme*. S. 20. In: K. J. Bade & J. Oltmer (uitg.) (2003).

woongebieden mochten ze pas veel later. De Duitse minderheden waren ‘verdrevenen in eigen land, besmet met het feit, deel van de overwonnen vijand te zijn’. Het verwijt van collaboratie werd pas 1964 ingetrokken. In 1957 kwamen bij de Duitse ambassade meer dan honderdduizend verzoeken van Rusland-Duitsers binnen om naar West-Duitsland te emigreren, hoewel zo’n verzoek vaak represailles zoals salariskortingen, verlies van het werk, geld- of gevangenisstraf tot gevolg had. In Polen werd het bestaan van een Duitse minderheid pas in 1970 indirect erkend in een verdrag over uitreis mogelijkheden voor Duitsers naar Duitsland. In Roemenië, dat tot eind 1944 een bondgenoot van Duitsland was, werden repressieve maatregelen na een aantal jaren ingetrokken en begon tot eind van de jaren 1960 een fase van liberalisering tegenover de Duitse minderheid.³ Begin jaren 1980 werd de druk door het Ceausescu-regime echter opnieuw opgevoerd en dat leidde tot een toenemend vertrek van de Duitse minderheid. Na de val van het IJzeren Gordijn veranderde de situatie en tegenwoordig telt de Duitse minderheid ongeveer 120.000 tot 130.000 leden. Ook in de andere gebieden zoals Polen en de voormalige Sovjet-Unie nam de druk op de Duitse minderheden na 1989 af.

Aussiedler-stromen vanaf 1950

Sinds de vroege jaren vijftig van de twintigste eeuw kwamen dus aussiedler naar (West-) Duitsland; mensen die beroep deden op hun etnische afkomst en via de Duitse grondwet het recht hebben in Duitsland te worden opgenomen. Tot begin van de jaren negentig ging de (West-)Duitse regering er automatisch vanuit, dat de Duitse minderheden in de Sovjet-Unie en de Oostbloklanden bedreigd werden. Zodoende hoefden individuele leden van de Duitse minderheden niet aan te tonen dat zij gediscrimineerd werden. Door de val van het IJzeren Gordijn en de politieke

omwentelingen kon men echter niet meer van een automatische vervolging uitgaan. Reeds in 1990 werd besloten dat aussiedler in het land van verblijf op de beslissing over hun toelating moeten wachten. De zogenaamde aussiedlerwet van 1993 zorgde voor een verandering. Vanaf dat moment moesten aussiedler buiten de voormalige Sovjet-Unie aantonen, dat zij op basis van hun etnische afkomst gediscrimineerd werden, om tot de Bondsrepubliek toegelaten te worden. Bovendien werd een quotum van 225.000 mensen per jaar afgesproken, waardoor de tevoren ongeremde instroom beperkt werd. Na 1989 was het in de meeste landen makkelijker geworden om het land te verlaten en het aantal aussiedler steeg van 78.488 in 1987 naar 397.096 in 1990. Tot 1995 werd het volledige contingent gebruikt, in de jaren erna nam het aantal met 18 procent tot 22 procent af. Dit kwam mede door de invoering van een taaltoets. De etnische afkomst moet een aanvrager sinds 2005 door middel van kennis van de Duitse taal aantonen. Omdat de Duitsers in de voormalige Sovjet-Unie vaak over slechts rudimentaire kennis van de Duitse taal beschikken, slaagt ongeveer dertig procent van de aanvragers niet voor de test en wordt zodoende niet toegelaten. Tussen 1950 en 2011 kwamen ongeveer 4,5 miljoen aussiedler naar Duitsland, waarvan het merendeel na 1987. In de jaren zeventig en tachtig kwamen de meeste aussiedler uit Polen en Roemenië. Hierin kwam verandering toen de Sovjet-Unie van haar restrictief emigratiebeleid afstapte. In 1990 was het aantal aussiedler

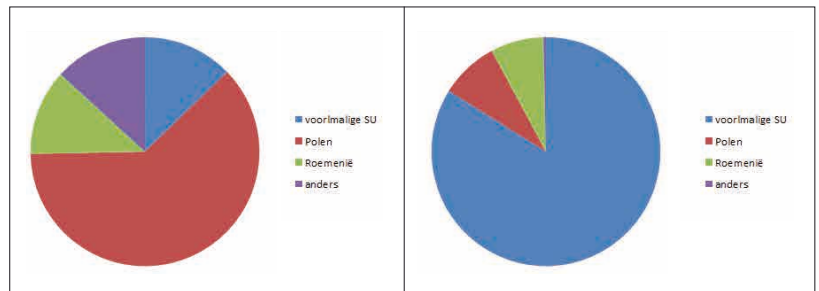
uit de Sovjet-Unie groter dan uit de andere landen, sinds 1993 kwamen meer dan 90 procent en sinds 1994 meer dan 95 procent van de aussiedler uit de voormalige Sovjet-Unie, voornamelijk uit Rusland en Kazachstan. Deze verandering is ook terug te voeren op de wetwijziging van 1993, die het alleen inwoners uit de voormalige Sovjet-Unie mogelijk maakte, zonder een bewijs van individuele discriminatie mogelijk maken, naar Duitsland te komen.

Echte Duitsers?

Vertrekmotief voor de aussiedler was tot 1989 vooral repressie, waarbij de minderheden voor de misdaden van het nationaalsocialistische Duitsland collectief verantwoordelijk gehouden werden. In een latere fase kwamen daar andere motieven bij, zoals de slechte economische omstandigheden, het gebrek aan vertrouwen in het politieke systeem en toenemende etnische spanningen in de voormalige Sovjet-Unie. Pullfactoren waren in eerste instantie familie en etnische motieven: als Duitser onder Duitsers leven. Pas na deze motieven kwamen economische en politieke redenen. Voor bijna alle aussiedler was in de jaren voor 1989 West- en niet Oost-Duitsland het land van bestemming.

Normaliter verlieten aussiedler het land van herkomst in familieverband en lieten geen optie open voor een eventuele terugkeer, anders dan bij andere arbeidsmigranten. De laatste jaren werden de contacten met het herkomstgebied echter niet meer zo rigide afgebroken als ten tijde van de Sovjet-Unie. In vergelijking met de Duitse bevolking had de aussiedlergroep een jongere leeftijdsopbouw: in 1995 was 36 procent jonger dan 20 jaar (Duitsland: 21,5 procent).

Het hoge aantal aussiedler na 1990 heeft onder de Duitse bevolking herhaaldelijk tot afweerreacties geleid. Men begreep niet dat aussiedler zich als 'terugkomers' definieerden, terwijl hun voorouders nooit binnen de grenzen van de huidige Bondsrepubliek hadden geleefd of honderd tot tweehonderd jaar geleden geëmigreerd waren. Kennis over de historie van de migratiebewegingen en de levensomstandigheden van de Duitse minderheden in de Oost-Europese landen hebben de meeste inwoners van Duitsland, maar vaak ook de aussiedler niet. Gold in de beginjaren de integratie van de aussiedler nog als modelproject, later kwamen integratiemaatregelen zoals uitkeringen en middelen voor talencur-

sussen door de versterkte toestroom onder druk te staan en werden deze afgebouwd. Desondanks bleven de aussiedler in vergelijking met andere migrantengroepen een geprivilegieerde groep in Duitsland. Na 1989 veranderde in toenemende mate ook de samenstelling van de migranten uit de voormalige Sovjet-Unie: kwamen eerst de zogenaamde pioniers, die jarenlang voor een uittocht hadden gevochten, na 1989 telde de grote groep toenemend minder gemotiveerde migranten en namen ook de taalproblemen toe. Een van de zichtbaarste problemen bij de integratie van de aussiedler zijn zogenaamde aussiedlerwijken, in de volksmond ook 'klein-Kazachstan' genoemd, die door kettingmigratie zijn ontstaan. Vaak kenden aussiedler bij aankomst slechts de naam van de woonplaats waar zij naartoe wilden. De Duitse overheid reageerde hierop tot medio 2000 met een verplichte toewijzing van de woonplaats voor de eerste drie, later twee jaar, waarbij ook verdeelsleutels per bondsland gehanteerd werden. Anderzijds werden zulke aussiedlerwijken ook door de overheid geschapen door bijvoorbeeld onderbrenging in leegstaande kazernes. Grote aanpassingsproblemen hebben vooral de jongere aussiedler. Zij lieten in Rusland of Kazachstan hun vrienden achter, maar vonden de door hun (groot-)ouders beloofde Duitse vrienden in het nieuwe vaderland niet. In plaats van als Duitser in Duitsland te leven worden ze door de Duitsers als Russen gezien. De grootouders zelf echter, bleken toch vaak een sterke band met hun oude 'heimat' Rusland of Kazachstan te houden. Zo sterk dat ze van hun niet-Duitse afkomst in leven, en in de dood wilden getuigen. ■

Verandering in de samenstelling van de aussiedlerpopulatie: 1950-1989 en 1990-2011. Het aussiedler-fenomeen is niet wat de kwaliteit betreft, maar wel wat de kwantiteit betreft uniek in de Europese migratiebewegingen. Hetzelfde soort verschijnsel is onder andere ook te zien bij Kareliërs in Finland, Polen uit Litouwen, de Oekraïne en Wit-Rusland of Macedoniërs in Griekenland. In omvang zijn deze bewegingen echter beduidend geringer.

Literatuur

- B. Dietz, et al. (1998). *Jugendliche Aussiedler - Porträt einer Zuwandergeneration*. Frankfurt am Main/ New York: Campus.
- K. J. Bade & J. Oltmer (uitg.) (2003). *Aussiedler: deutsche Einwanderer aus Osteuropa*. Göttingen: Universitätsverlag Osnabrück.

Gereformeerden wagen de oversteek

De dynamiek van een emigratiecultuur

In 2004 bezocht ik Lynden, een stadje ten oosten van Seattle. Hier wijzen de vitrages, de sanseveria's in de vensterbanken en de trapgeveltjes in de winkelstraat op een sterke verwantschap met Nederland. Ik kwam in Lynden door familie van mijn partner, tante Alice en oom Cor. Zij emigreerden in 1952 naar Canada. Cor schreef een familiechroniek over die emigratie. Alice schreef mee. Door het boek van Enne Koops is het mogelijk de emigratie van mijn familie in een historische context te plaatsen.

Gerben de Vries is
redacteur van Kleio.

In *De dynamiek van een emigratiecultuur*, de emigratie van gereformeerden, hervormden en katholieken naar Noord-Amerika in vergelijkend perspectief beschrijft Enne Koops stimulerende en remmende factoren van christelijke emigratieculturen. Het boek beschrijft en analyseert vooral de topjaren van de emigratie naar Canada: 1947 tot 1963. Van de emigranten naar Canada en de Verenigde Staten was zo'n 41 procent synodaal gereformeerd. Koops beschrijft waarom gereformeerden oververtegenwoordigd waren. Hij geeft inzicht in de rol van de kerk bij voorbereiding van de emigratie, tijdens de reis en na aankomst in Canada of de VS. Koops definieert een emigratiecultuur als 'de aanwezigheid van ervaringen en verhalen over emigratie binnen een culturele groep en de omzetting daarvan in positieve of

negatieve actie'. Als bouwstenen voor zo'n cultuur ziet hij emigratietraditie, beeldvorming en de organisatie van de landverhuizing. Koops analyseert vervolgens welke impact deze bouwstenen hadden op de emigratiecultuur binnen diverse religieuze denominaties en trekt conclusies uit deze analyse.

Aanleiding

Van 1614 tot 1840 was er nauwelijks sprake van emigratie vanuit Nederland naar Noord-Amerika. De relatieve welvaart en tolerantie van de Republiek gaven geen aanleiding voor een breed gedeelde emigratiecultuur. Sociaaleconomische en politieke onrust en verbeterde verbindingen leidden tot een verandering in denken over emigratie. Dat denken werd binnen christelijke kringen in Nederland versterkt of verzwakt door de homogeniteit van de geloofsgroep, de cultuurvisie en de kerkstructuur. Met name de hervormde kerk was vanwege een sterk nationalistische visie terughoudend ten opzichte van het verlaten van het vaderland; de rooms-katholieke kerk miste door haar hiërarchische structuur slagkracht in dezen. Van 1840 tot aan de Tweede Wereldoorlog waren vooral de Verenigde Staten doelland, na de Eerste

Enne Koops, *De dynamiek van een emigratiecultuur*. Uitgeverij Verloren (2010), 448 blz., € 39,00.

Wereldoorlog werd dat Canada. Dat lag aan de restrictieve politiek van de VS en de grote mate van openheid van Canada. Door de contacten van de gereformeerde kerken in Nederland met hun geloofsgenoten in Canada en de actieve Gereformeerde Emigratie Vereniging waren het vooral gereformeerden die de oversteek waagden. Zij creëerden een *foothold* voor de generatie na de Tweede Wereldoorlog. Tussen 1947 en 1963 bereikte die emigratiecultuur zijn hoogtepunt. Pushfactoren waren de slechte naoorlogse sociaaleconomische condities in Nederland, het huizentekort, de dreiging van een derde wereldoorlog in Europa, de ervaringen van de Tweede Wereldoorlog en de dekolonisatie van Nederlands-Indië.

De Dutch Reformed Church in Vancouver, 1953. Foto beschikbaar gesteld door Alice en Cor Jol.

Voor gereformeerden kwamen daar de kerkstrijd en de angst voor de dreiging van het communisme bij. Pullfactoren waren vooral de veronderstelde mogelijkheden in het doelland. Beeldvorming vond inderdaad plaats vanuit familie overzee en door formele voorlichting van de overheid. Die overheid voerde een actieve emigratiepolitiek, inclusief vertrekpremies, cursussen en emigratieschepen. Voor landverhuizers lag de loopplank klaar. De mate van bereidheid om die loopplank te benutten hing samen met de religieuze opinievorming en organisatie.

In deze context maakten de Jols hun emigratieplannen.

Alice schrijft:

'We moesten leven van 32 gulden per week. Dat was te weinig. We hadden niets te verliezen, het was een perfecte tijd om ergens anders opnieuw te beginnen.'

Cor vult aan:

'Canada werd een favoriete bestemming vanwege haar liberale emigratiepolitiek. Sinds de bevrijding in 1945 bestond in Nederland sowieso een grote sympathie voor Canada. De Nederlandse overheid subsidieerde de oversteek voor mensen die het niet konden betalen.'

Cultuurstrategie

Vooraf onder gereformeerden, gevoed door neocalvinistische zienswijzen ten aanzien van een internationale cultuurstrategie, heerste een positieve, homogene visie op emigratie. Binnen gereformeerde gemeenten en vrijgemaakt gereformeerde kerken was die homogene visie vooral defensief, de angst voor geloofsafval door emigratie was groot. Voor de organisatiegraad van de emigratie waren continuïteit,

ambitie en visie op de eigen kerk bepalend. De Christelijke Emigratie Centrale, gedomineerd door gereformeerden, zorgde voor continuïteit en was mede bepalend voor het succes binnen de gereformeerde kerk. Die kerk investeerde vanuit het landelijk verband in de landverhuizing, andere kerkgenootschappen stelden meer op Nederland gerichte prioriteiten. De in 1944 ontstane vrijgemaakt gereformeerde kerk bijvoorbeeld was in 1947 nog sterk bezig met de eigen interne organisatie. Hervormden en vrijgemaakt gereformeerden hadden ten aanzien van emigratie bewust geen centrale aansturing. Voor enkele groepen vormden de verplichte inentingen een belemmering voor emigratie.

Begeleiding en troost

Tijdens de reis boden predikanten begeleiding en troost en leidden zij samenkomsten. Zij verhaalden in de kerken in Nederland over hun werk, wat versterkend werkte op de cultuur. Koops ziet deze kerkfunctionarissen als sleutelfiguren in de landverhuizing. Door de opkomst van het vliegtuig als emigratietransportmiddel kwam er uiteindelijk een einde aan de specifieke emigratiecultuur.

Na aankomst konden immigranten vooral binnen de *christian reformed church*, de zusterkerk van de ('gewone', synodaal) gereformeerde kerk in Nederland rekenen op intensieve zorg. Andere immigrantenkerken waren vaak kleiner, hadden minder middelen of ambitie. De CRC

De ervaringen van de Jols passen niet bij de beschrijving van Koops:

'Alice en Jeanette deelden een hut met twee Duitse vrouwen en hun kinderen. Ik deelde mijn hut met drie Nederlanders en twee Duitsers. Veel passagiers waren Duitsers die op weg waren naar New York. Het grootste deel van de dag rustten we, lagen we boeken, schreven we ons verslag of liepen we rond. Op zondag was er een kerkdienst in de morgen, maar helaas was die in het Duits. Eerst waren we boos dat er geen Nederlandse dienst was, maar de reden was simpel; de kapelaan en de priester waren geziek.'

zetten *fieldmen* in om immigranten te helpen een weg te vinden in de nieuwe samenleving. Dat droeg bij aan een succesvolle integratie. Op de situatie in Nederland had de emigratie, met name die van gereformeerden, merkbare invloed. Kerken in het noorden liepen leeg. Er kwam een tekort aan predikanten in Nederland omdat diverse predikanten een bestaan overzee kozen. De ARP verklaarde er de verkiezingsnederlaag van 1952 deels uit. Verdeeldheid en kerkverlating, eigenschappen van de Nederlandse kerken in de Tweede Wereldoorlog, waren en zijn ook in Canada en de VS wijdverbreid. Daarnaast lijken buitenlandse immigrantenkerken in de ogen van eenentwintigste-eeuwse Nederlandse protestanten ►

De Jols eind 1952, kort na aankomst in Vancouver.

Foto beschikbaar gesteld door Alice en Cor Jol.

Cor schrijft over de kerk in Vancouver:

'Vanaf de eerste zondag na aankomst in Vancouver gingen we naar de kerk, de christian reformed church op de hoek van Victoria Drive en 11th Avenue. Alles was in het Engels dus we verstonden niet veel van de preek. In maart van dat jaar werden we officieel lid en bleven dat 43 jaar lang.'

Lynden, Washington State, USA. Aan de jaartallen op de grafzerken is te zien wanneer de immigratie uit het vaderland startte, vooral na 1900. Foto: Gerben de Vries.

behoudender dan de eigen kerk. Dit wordt verklaard vanuit de behoefte aan stabiliteit in het verder onzekere leven van de immigranten en de strategie om in Noord-Amerika als geloofsgroep te overleven. In een epiloog gaat Koops kort in op de recente geschiedenis van de emigratie. Hij toont vanuit statistieken aan dat er na een sterke afname de laatste jaren een toename plaatsvindt. Hij signaleert grote verschillen met de situatie van '47 tot '63: het gaat landverhuizers niet zozeer om *welvaart* maar om *welzijn*. De emigrantengroep bestaat vooral uit repatriërende allochtonen en hoger opgeleide autochtonen. Vertegenwoordigers van die laatste groep blijven veelal binnen Europa. Er is geen sprake meer van een dynamische emigratiecultuur binnen een homogene groep. Emigratie vindt plaats op individuele basis, ondersteund door *private bureaus*. Koops stelt tenslotte dat het concept emigratiecultuur helpt om emigratieprocessen over een langere periode te analyseren en te begrijpen. De methode is nuttig om onderscheid te maken of verbanden te leggen tussen cultuur en religie, bijvoorbeeld bij onderzoek naar migratiestromen van moslimmigranten. De auteur vraagt aandacht voor onderzoek naar de emigratiecultuur in het land van herkomst aan de hand van zijn analyse-instrument.

Feest van herkenning

Het boek is een dissertatie, aan een theologische faculteit. Dat merk je. Koops gaat zeer diepgaand in op de materie, onderbouwt zijn betoog uitgebreid met cijfermateriaal en documentatie uit media en persoonlijke verhalen. Bekendheid of affiniteit met de geschiedenis van de protestantse kerken binnen Nederland in de negentiende en twintigste eeuw is van belang om dit boek echt te snappen. Wie die niet heeft, zal al snel het spoor bijster raken in de wereld van afgescheiden, Nederduits, christelijk, vrijgemaakt, hersteld, oud, synodaal of anderszins gereformeerden. Voor ieder ander is dit een fantastisch boek. Het geeft inzicht in een belangwekkend stuk Nederlandse kerkgeschiedenis en de invloed hiervan 'tot aan de einden der aarde'. Voor wie familieleden heeft in Canada of de Verenigde Staten, die zijn geëmigreerd in de periode 1947-1963 is dit boek een *must* en biedt het een feest van herkenning, aanleiding tot reflectie of diepgaande familiegesprekken. Het door Koops ontwikkelde analysemodel van emigratiecultuur kan geschikt zijn voor toepassing binnen andere contexten. Daarbij is het de vraag of het onderzoeksmodel van Koops alleen toepasbaar is binnen zijn eigen

religieuze context of dat generalisatie mogelijk is naar de situatie van immigranten in Nederland, met achtergronden die vaak minstens zo complex, divers en diffuus zijn als die van gereformeerden van allerlei denominaties.

Canonvenster

Voor (kerk)geschiedenisdocenten die zich willen verdiepen in een belangrijk stuk van de Nederlandse kerkgeschiedenis is dit boek een aanrader. Dat geldt ook voor studenten of leerlingen in de hogere klassen van het vwo of havo. De inhoud van het boek sluit aan bij het canonvenster 'de haven van Rotterdam', waarbij er nadrukkelijk ver uit het venster moet worden gehangen om de link met de gereformeerde emigratiegeschiedenis goed te kunnen leggen. De inhoud van het boek kan een plek krijgen binnen diverse historische hoofdlijnen (zie www.entoen.nu), bijvoorbeeld in de hoofdlijn 'een gekerstend land'. Het is opvallend dat de canonvensters hier niet verder gaan dan de zeventiende eeuw, terwijl de thematiek voortduurt tot op de dag van vandaag. Het door Koops ontwikkelde instrument kan door leerlingen, studenten worden gebruikt voor analyses binnen interreligieuze contexten. ■

1953, de Jols en hun eerste auto. Foto beschikbaar gesteld door Alice en Cor Jol.

Buurman ongewenst

Voorbeelden van attitudes tegenover migranten in Europa

Sinds 1981 onderzoekt de European Values Study attitudes en opvattingen van Europese burgers, dus ook over migranten en immigratie. In 2012 werden de gegevens gepresenteerd in *Atlas of European Values. Trends and Traditions at the turn of the Century*. Wat kan deze waardenatlas ons vertellen over de houding van Europeanen ten opzichte van migratie en migranten? En kunnen we met historische kennis de inkleuring van de kaarten verklaren?

Allereerst is het belangrijk om stil te staan bij het aantal migranten in Europa. In 2005 had Rusland met 12,1 miljoen het hoogste aantal migranten, gevolgd door Duitsland (10,1 miljoen) en Oekraïne (6,8 miljoen). Verhoudingsgewijs woonden de meeste migranten in dat jaar in Luxemburg (37,4%), Zwitserland (22,9%) en Letland (19,5%).¹ Bij deze gegevens moet de kanttekening geplaatst worden dat definities van wie een migrant is nogal verschillen en data niet eenvoudig te genereren zijn.

Hoe inwoners in de verschillende Europese landen tegen migratie en migranten aankijken hangt volgens de geografen Terlouw & Paul af van de verschillende historische contexten van een land. In hun ogen laten de kaarten van de waardenatlas een mozaïek zien dat op de specifieke historische ontwikkelingen gebaseerd is.²

Verschillen

Hoe komt het dat mensen verschillend tegen migranten en migratie aankijken? Sociologen verklaren de opvattingen en attitudes

ten opzichte van migranten door het feit dat elk individu de wereld om hem heen moet classificeren. Hierbij wordt een onderscheid gemaakt tussen mensen van de eigen groep (*in-group*) en de anderen (*out-group*). Dit leidt tot identificatie met de eigen groep en tot sociale discriminatie, het maken van een verschil. Hierbij kunnen tussen twee groepen conflicten ontstaan, bijvoorbeeld door concurrentie om schaarse goederen (zoals werk), maar ook door verschillen met betrekking tot waarden. Zo kan een etnische groep als afwijkend en als een culturele bedreiging ervaren worden, getuige bijvoorbeeld de angst van mensen dat moslims een bedreiging vormen voor de waarden van West-Europese samenlevingen.³ Er kan in principe onderscheid gemaakt worden tussen twee vormen van een sterke nadruk op de *in-group*: xenofobie (een ziekelijke afkeer van vreemdelingen) en etnocentrisme (de wereld bekijken vanuit een perspectief, waarbij de eigen groep het middelpunt van alles is). Volgens de gegevens van de *European Values Study* is xenofobie in het hedendaagse Europa ►

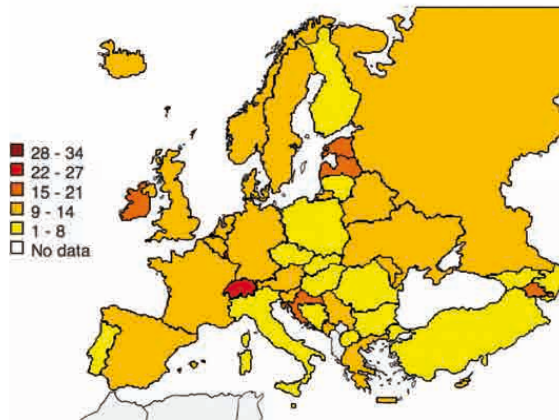
Uwe Krause is docent aan de Fontys Lerarenopleiding Tilburg bij de vakgroep aardrijkskunde en projectleider van *European Values Education*.

- United Nations. Department of Economic and Social Affairs. (2006). *World Population Policies 2005*. New York: United Nations.
- K. Terlouw & L. Paul (2011). *Samenleving: migratie en milieu*. Utrecht: www.atlasofeuropeanvalues.eu.
- J. Rokven, I. Sieben, & L. Halman (2010). *Samenleving: solidariteit, vertrouwen en het milieu*. Tilburg: www.atlasofeuropeanvalues.eu.

De vismarkt in Parijs.

Figuur 1:
Percentage
migranten in de
bevolkingen van
Euro-pese staten in
2005. Bron: [www.
atlasof-european-
values.eu](http://www.atlasof-european-values.eu).

weinig voorkomend, etnocentrisme daarentegen veel meer. Over het algemeen wordt een samenhang tussen xenofobie en etnocentrisme en de welvaart met landen zichtbaar. De door sociologische theorieën veronderstelde correlatie tussen bijvoorbeeld het aantal asielzoekers of immigranten of het sociale zekerheidsstelsel blijkt in de praktijk minder duidelijk of niet te bestaan. Een laag opleidingsniveau, een laag inkomen en een hogere leeftijd zorgen voor een stijging van xenofobie en etnocentrisme. Regelmatig kerkbezoek heeft daarentegen een negatief effect op het verschijnsel.⁴

'Anderen' op de kaart

In figuur 2 staat weergegeven hoe Europeanen aankijken tegen burens van een ander ras. Volgens het Departement Sociale Geografie & Planologie van de Universiteit Utrecht wordt een noordwest-zuidoost gradiënt zichtbaar, een overgang van toleranter naar minder tolerant. Sociologische verklaringen alleen bieden niet genoeg houvast voor de inkleuring van deze kaart. De geschiedenis schiet ons hier te hulp. Landen met een koloniale geschiedenis, Groot-Brittannië en Frankrijk bijvoorbeeld, werden door het dekolonisatieproces en de toestroom van migranten geleidelijk aan minder negatief tegenover burens van een ander

ras. Betekent dit dan dat absentie van een grote migratiestroom van mensen van een ander ras leidt tot racisme? Nee, 'onbekend maakt onbemind' schijnt hier niet op te gaan: want ook als andere rassen onbekend zijn, dan zou er weinig sprake van racisme zijn. Daarentegen komt racisme vaker voor op plekken waar wel mensen van een ander ras zijn komen wonen, maar het aantal naar verhouding nog laag is, zoals in de meeste Oostbloklanden. Dat Portugal een uitzondering op deze trend vormt wordt door de bijzondere kenmerken van het Portugese kolonialisme verklaard.⁵ Tevens wordt in de kaart van figuur 2 de samenhang tussen de individuele inkomenspositie en de inkomenspositie van het land enerzijds en racisme anderzijds zichtbaar: in de landen met lagere welvaart (Oost-, zuid-oost-Europa) ligt het aantal mensen dat geen mensen van een ander ras als buurman heeft hoger dan in de rijkere landen (zie bijvoorbeeld noordwest-Europa). En op de linkerkaart (respondenten met een laag inkomen) ligt dat aandeel beduidend hoger dan op de rechterkaart (respondenten met een hoog inkomen). Voor Nederland is het verschil hier dertien procent ten opzichte van zeven procent, in andere landen veel groter.

Historische verklaringen

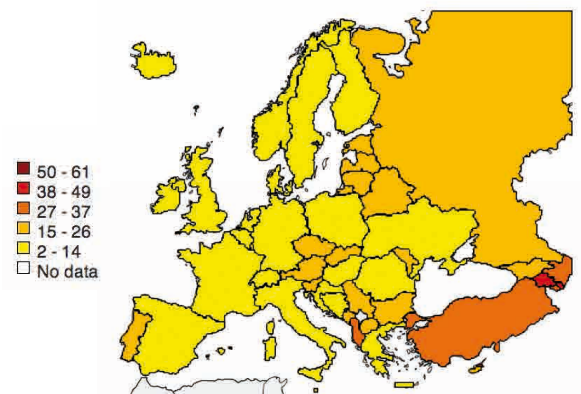
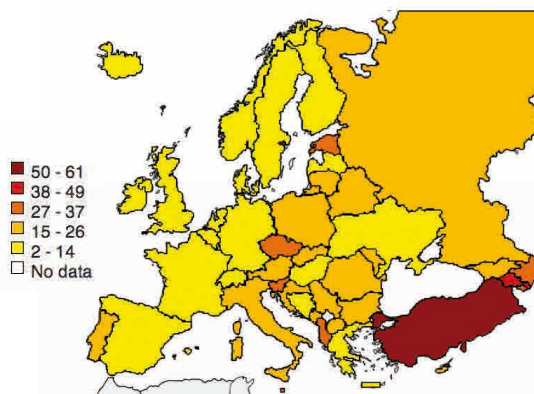
In figuur 3, de regionale kaart waarin mensen aangeven dat ze vinden dat immigranten hun traditie beter kunnen opgeven en zich aanpassen, is duidelijk zichtbaar dat deze opvatting door de bewoners van Centraal- en zuidoost-Europa in mindere mate gedeeld wordt dan elders in Europa. Terlouw & Paul verklaren dit met behulp van het verschijnsel *tidal lands*.⁶ Deze gebieden zijn ontstaan door de afwisseling van oosterse en westerse invloeden door de eeuwen heen en vormen een tussengebied tussen de stabielere territoriale staten. De

► J. Rokven, I. Sieben & L. Halman (2010). Samenleving: solidariteit, vertrouwen en het milieu. Tilburg: www.atlasof-european-values.eu.

► Department Sociale Geografie & Planologie Universiteit Utrecht. (2012). Samenleving: migratie en milieu. Regionale differentiatie en vergelijkingen tussen verschillende soorten respondenten. Utrecht: www.atlasof-european-values.eu.

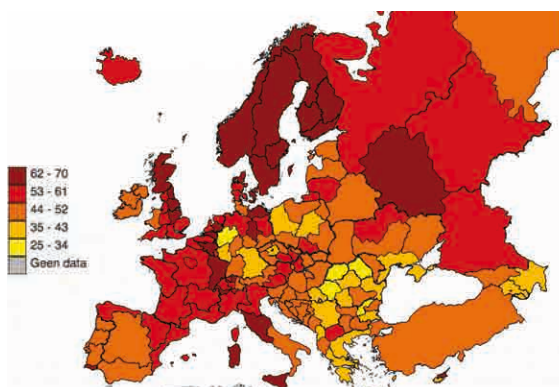
► K. Terlouw & L. Paul (2011). Samenleving: migratie en milieu. Utrecht: www.atlasof-european-values.eu.

Figuur 2:
Niet als buurman:
mensen van een ander
ras. 2008. Links
staan de antwoorden
van mensen met een laag
inkomen, rechts de
antwoorden van
mensen met een
hoog inkomen.
Bron: www.atlasof-european-values.eu.

veelvolkerenstaten hebben in de negentiende en twintigste eeuw hier hun sporen nagelaten. Grenzen in deze *tidal lands* waren en zijn sterk veranderlijk en de afwezigheid van een continue historische ontwikkeling, zoals in bijvoorbeeld Frankrijk of Groot-Brittannië wel het geval was, zou tot minder verankerde gewoonten geleid hebben. Dit zou een verklaring kunnen zijn voor het feit dat de inwoners van deze gebieden minder van mening zijn dat migranten zich aan bestaande gewoonten aan moeten passen. Het uiteenvallen van de veelvolkerenstaten,

de val van het Derde Rijk, kolonisatie en dekolonisatie. De ontwikkelingen en verschijnselen uit de bovenstaande voorbeelden geven samen met de sociologische gegevens een (nog incompleet) beeld van de wijze waarop in Europa op verschillende wijze naar migranten wordt gekeken. De historische invloeden zijn niet alleen terug te lezen op de kaarten over migratie van de *Atlas of European Values*. Ook in de kaarten met daarin opvattingen over religie, de rol van het gezin en het belang van de democratie weergegeven, liggen historische verklaringen onder de oppervlakte. ■

Bronnen

Literatuur: L. Halman, I. Sieben & M. van Zundert, *Atlas of European Values. Trends and Traditions at the turn of the Century*, (Leiden 2012).

Website

Het kaartmateriaal, diverse tools, achtergrondinformatie en lesmateriaal zijn gratis en in het Nederlands beschikbaar op de website www.atlasofeuropeanvalues.eu.

Figuur 3:
'Het is beter voor de samenleving wanneer immigranten hun eigen tradities niet behouden maar de gebruiken van het land overnemen.'
Opvattingen op een schaal van 0-100.
2008. Bron: www.atlasofeuropeanvalues.eu.

Van meester tot master: een investering in jezelf die je op voorsprong zet!

Fontys biedt de **masteropleidingen**:

- Master of Education
- Master Special Educational Needs (SEN)
- Master Leren en Innoveren

Wel kennis vergroten maar geen tijd voor een volledige opleiding?

Volg vrijblijvend **korte cursussen** van de opleiding Master of Education bij Fontys Lerarenopleiding Tilburg.

Fontys Lerarenopleiding Tilburg is verkozen tot nr. 1 in de Keuzegids Masters 2013 voor de opleidingen:

- Master of Education Biologie
- Master of Education Nederlands
- Master of Education Levensbeschouwing

'Met mijn filmpjes op YouTube probeer ik leerlingen te helpen.'

Thomas Kaptein,
afgestudeerd in 2012
Master Algemene Economie

DENK GROTER

Lerarenopleiding Tilburg

fontys.nl/flot

Hester Koers

Dit is het lokaal van Hester Koers, docent geschiedenis aan het Minkema College in Woerden. Zij geeft dit jaar les aan 2-, 3-, 4- en 5-havo en 2- en 3-vwo.

We hebben sinds kort een beamer in het lokaal. Ideaal als er iets in het nieuws speelt. Dan gaat de beamer aan. Neem de abdicatie. Je kunt hier meteen op inhaken door iets te vertellen over de geschiedenis van de Nederlandse monarchie. Dat Nederland bijvoorbeeld nog niet zo lang een koninkrijk is of wie de voorgangers van koning Willem-Alexander waren. Voor mij is dit een manier om de actualiteit aan de geschiedenis te koppelen. Ik hoop dat leerlingen de wereld daardoor ook beter zullen begrijpen.

Romeinse munten

Samen met mijn collega die Grieks en Latijn geeft, heb ik een workshop over Romeinse munten georganiseerd voor leerlingen in de onderbouw. Het was op vrijwillige basis, na schooltijd. Na een korte inleiding over archeologie en de munten, mochten leerlingen de munten met een tandenborstel schoonmaken. Met een informatieblad als hulpmiddel hebben ze vervolgens uitgezocht uit welke tijd de munten komen, waar ze gemaakt zijn en waar ze voor bedoeld waren. Na afloop kregen we veel positieve en leuke reacties van de leerlingen. In elke klas zit wel een leerling die stiekem heel erg van geschiedenis houdt, maar dat niet altijd hardop durft te zeggen. Die had je nu al- lemaal bij elkaar.

Nieuwe wereld

Rond 1900 waren stereofoto's zoals deze heel populair. Vaak waren ze van exotische locaties. Dit is een mooi voorbeeld van een stereofoto van Egypte. Het was een wereld die mensen in Europa natuurlijk nooit te zien kregen. Nu is alles zo gewoon. Je kijkt op internet en je weet hoe een stad eruit ziet. Vroeger was dit hoe mensen zich voorstelden hoe Caïro er uit moest zien. Een hele nieuwe wereld die je alleen op deze manier kon ontdekken.

Afrikaanse pijltjes

Ik hou van archeologische voorwerpen, zoals deze pijltjes. Ik heb ze ooit gekocht op een verzamelbeurs. Ze komen uit de Sahara. Ondanks dat ze zo klein zijn, kun je zien dat ze mooi bewerkt zijn. Wat mij aanspreekt is dat het heel oude voorwerpen zijn, door mensen gemaakt. Een fossiel is natuurlijk ook heel oud, maar juist omdat deze pijlpunten door mensen zijn gemaakt, heeft het voor mij extra waarde.

Heb je ook een bijzonder lokaal en wil je daarover vertellen in Kleio? Stuur dan een berichtje naar redactie@vginkleio.nl.

'In elke klas zit wel een leerling die heel erg van geschiedenis houdt, maar dat niet hardop durft te zeggen'

Kinderboek

Ik gebruik het boek Zomaar een straat door de eeuwen heen zo nu en dan in de les. Het gaat over dezelfde straat maar telkens in een andere periode in de geschiedenis. Zo krijg je een indruk van hoe mensen in een bepaalde tijd leefden. Een beetje zoals ze vroeger met de Isings-platen deden. Je kunt er veel op laten zien en aanwijzen. Het is eigenlijk een kinderboek, maar leerlingen vinden het mooi.

Historische verklaringen

Causaliteit in de geschiedenis(les)

Bij een proefwerk hebben leerlingen er meestal geen moeite mee een aantal oorzaken van een gebeurtenis op te dreunen. Toch is causaal redeneren meer dan dat. Oorzakelijke verbanden op zichzelf zijn immers geen feiten, maar interpretaties en die kunnen van tijd tot tijd en van plek tot plek verschillen. Dit artikel bespreekt, aan de hand van vijf kenmerken van historische verklaringen, in vogelvlucht wat leerlingen nu eigenlijk zouden moeten leren en welke activiteiten in de klas hierbij behulpzaam kunnen zijn.

Gerhard Stoel
is vakdidacticus
geschiedenis en
doet onderzoek naar
historisch redene-
ren aan de ILO van
de Universiteit van
Amsterdam.

Domein A examensyllabus (jan '13) Causaliteit

De kandidaat kan rekening houden met:

4. het niet-lineaire en multi-causale karakter van historische verschijnselen en gebeurtenissen;

5. verschillende soorten oorzaken en gevolgen;
Bijvoorbeeld:

- directe en indirecte oorzaken, aanleiding (meest directe oorzaak), direct optredende gevolgen en gevolgen op de langere termijn, gewilde en ongewilde, bedoelde en onbedoelde gevolgen, gevolgen van meer en minder belang op grond van bijvoorbeeld schaal, intensiteit, duur;
- oorzaken en gevolgen op politiek-bestuurlijk, sociaaleconomisch en cultureel-mentaal (waaronder godsdienstig) terrein.

6. het gegeven dat elke ordening van causaliteit een interpretatie is (zie ook onderdeel II).

Voor leerlingen lijkt het verklaren van historische gebeurtenissen betrekkelijk eenvoudig. Ze noemen twee of drie oorzaken (gereproduceerd van een aantekening of uit het boek waarin dé oorzaken vaak duidelijk met puntjes gemarkeerd worden), goede leerlingen expliciteren nog een verband tussen de genoemde oorzaken en de te verklaren gebeurtenis en klaar is Kees. Kunnen deze leerlingen werken met historische causaliteit? Wanneer we kijken naar de praktijk van veel toetsvragen wel ('noem twee oorzaken voor...', 'leg uit waarom ... als oorzaak kan worden gezien van...'). Anders wordt het wanneer we kijken naar de literatuur over causaal redeneren. Daarin wordt er onder andere op gewezen dat historische verklaringen *constructies* zijn, dat elke gebeur-

tenis *meerdere* oorzaken en (bedoelde en onbedoelde) gevolgen heeft, dat oorzaken verschillende *soorten* van invloed uitoefenen, dat de historische *context* belangrijk is om het handelen van personen en instituties te kunnen begrijpen én dat oorzaken verschillen in hun relatieve *belang*. Door in de geschiedenislessen actief na te denken over causaliteit kunnen leerlingen leren dat oorzakelijke verbanden tussen (historische) feiten nooit zelf als feit beschouwd kunnen worden, maar altijd een interpretatie blijven, dat interpretaties van elkaar kunnen verschillen én dat de kwaliteit van een interpretatie bepaald wordt door de argumenten die ervoor worden gegeven. Dat is een belangrijk inzicht, dat ook buiten het klaslokaal van pas komt. Er is nooit één juiste verklaring, verschillende verklaringen kunnen betrouwbaar zijn, maar niet alle verklaringen zijn goed.

Oorzaken ordenen

Een eerste kenmerk van historische verklaringen is dat gebeurtenissen altijd meerdere oorzaken hebben en meerdere gevolgen (Seixas & Morton, 2012). Voor leerlingen is dit niet evident. In de natuurwetenschappen, maar ook in de dagelijkse leefwereld volstaat vaak het noemen van één oorzaak (bijvoorbeeld: 'het water stolt, doordat het vriest' of 'ik ben te laat, omdat de wekker niet afging'). Wanneer leerlingen hebben leren inzien dat een gebeurtenis meerdere oorzaken en gevolgen heeft, dan beschrijven ze deze vaak als een 'biljartbaleffect'. In dit lineaire verklaringsmodel leidt de ene oorzaak tot een gevolg, dat weer de oorzaak vormt voor een volgende gebeurtenis, enzovoort. Hoewel dergelijke kettingreacties optreden (denk bijvoorbeeld

aan de juli-crisis van 1914), spelen in historische verklaringen meestal meerdere oorzaken tegelijkertijd een rol. Dat wil niet zeggen dat leerlingen hun 'biljartbalmodel' van historische verklaringen moeten vervangen door een 'waaiermodel', waarbij alle oorzaken tegelijkertijd op de te verklaren gebeurtenis inwerken. Oorzaken in een verklaring oefenen immers niet altijd directe invloed uit op de te verklaren gebeurtenis, maar beïnvloeden (versterken, remmen) ook elkaar in een ingewikkelde kluwen van verbanden. Leeractiviteiten waarbij leerlingen zelf op zoek gaan naar oorzaken, deze schematisch organiseren en met elkaar verbinden, kunnen helpen om hun denken over causale modellen zichtbaar te maken.

Verskillende rollen

Leerlingen zien oorzaken vaak als een relatief homogene groep factoren. Ze spreken dan bijvoorbeeld over 'dé oorzaken' en drukken verbanden slechts op één manier uit ('en

daardoor...', 'en dat veroorzaakte'). Historici daarentegen onderscheiden verschillende rollen die oorzaken kunnen spelen en gebruiken een rijk arsenaal aan woorden om die verschillende invloeden uit te drukken. Arthur Chapman (2003) bijvoorbeeld onderscheidt 'katalysatoren', 'triggers' en 'condities' of 'structurele oorzaken'. Katalysatoren zijn gebeurtenissen

'Historici gebruiken een rijk arsenaal aan woorden om de verschillende invloeden uit te drukken'

die een proces op gang brengen, versterken of juist remmen. Triggers zijn gebeurtenissen die direct verbonden zijn met de te verklaren gebeurtenis en hiervoor als 'direct' beginpunt kunnen worden beschouwd. Structurele oorzaken zijn verschijnselen of ontwikkelingen die op de achtergrond langdurig aanwezig zijn. Voor leerlingen is het een *eye opener* om te leren dat oorzaken allerlei verschillende incidentele of structurele rollen kunnen spelen ►

De begrafenis van keizer Frans Ferdinand van Oostenrijk. Bron: Wiener Bilder.

en dat die verbanden in taal kunnen worden uitgedrukt. Woodcock (2005) beschrijft bijvoorbeeld een werkvorm waarbij leerlingen met behulp van een woordenlijst verschillende soorten invloed uitdrukken. Op die lijst stonden woorden als: 'afschrikken, aanwakkeren, stimuleren, voeden, begin, daarna, etcetera'.

Tijd en chronologie

Een derde kenmerk van causaliteit in de geschiedenis is de rol van tijd (Chapman, 2003). Het indelen van oorzaken naar tijd en het onderscheiden van korte termijn en lange termijn kan leerlingen helpen bij het beantwoorden van vragen als: 'hoe verklaren we dat relatief onbelangrijke gebeurtenissen, grote gevolgen kunnen hebben?' en 'waarom braken spanningen die al langere tijd bestonden juist op een bepaald moment uit?'. Korte termijn oorzaken kunnen vaak direct of via een relatief korte kettingreactie van incidenten met een gebeurtenis verbonden worden.

Deze oorzaken verklaren meestal niet zozeer waarom een gebeurtenis plaatsvond, maar wel waarom juist op dat moment. Om de waarom-vraag te beantwoorden moet ook gekeken worden naar meer structurele, lange termijn oorzaken, verschijnselen en ontwikkelingen. Goede historische verklaringen verbinden oorzaken op de korte termijn, met lange termijn factoren (Claassen, Straaten, Groot, Raven, & Wilschut, 2012). Ook bij het redeneren met gevolgen spelen de begrippen korte en lange termijn een belangrijke rol.

Personen en context

Seixas en Morton wijzen er op dat gebeurtenissen altijd ontstaan door het samenspel van historische actoren en de condities of structurele factoren waarbinnen deze actoren handelen. Of zoals Marx het uitdrukte: 'mensen maken hun eigen geschiedenis, maar... ze maken deze niet onder zelfgekozen omstandigheden'. Dit 'in de tijd plaatsen' vinden leerlingen lastig. Hiervoor is veel historische kennis nodig. Leerlingen leggen vaak sterk de nadruk op de wensen en behoeften van personen en gaan er dan vanuit dat 'universele' menselijke karaktereigenschappen voldoende verklaring zijn. Zo volstaat voor veel leerlingen op de vraag: 'waarom besloot keizer Claudius Brittannië aan te vallen?', het antwoord: 'macht en buit' of 'dat is wat keizers doen' (Lee, Dickinson, & Ashby, 1997). Door leerlingen regelmatig dergelijke vragen te stellen, hun ('naïeve') antwoorden te verzamelen en hen vervolgens aanvullende contextinformatie te geven, kunnen dergelijke antwoorden geproblematiseerd worden en leren leerlingen dat handelingen van historische actoren geplaatst moeten worden in de eigen tijd en plaats. Daarbij is het ook van belang te bedenken dat historische actoren niet altijd kunnen voorspellen hoe die omstandigheden, tegenacties en onvoorziene reacties de effecten van hun handelen zullen beïnvloeden (Chapman, 2011). Dit leidt er regelmatig toe dat de uitkomsten anders zijn dan het doel dat werd nagestreefd (onbedoelde of ongewilde gevolgen). Tot slot is het van belang dat leerlingen inzien dat gebeurtenissen in de geschiedenis nooit onvermijdbaar zijn. Een kleine verandering in de aanloop kan grote gevolgen hebben.

Waarom besloot keizer Claudius om Brittannië aan te vallen? Het antwoord: 'Dat is wat keizers doen'. Standbeeld van Claudius in het Vaticaanse museum. Foto: Montarde.

Belang

Zowel Seixas en Morton als Chapman wijzen er op dat leerlingen moeten leren dat oorzaken voor een gebeurtenis verschillen in de invloed die zij uitoefenen en dus in hun relatieve belang. Dit afwegen van belang doen maar weinig leerlingen uit zichzelf, meestal volstaan ze met het opsommen van een lijstje oorzaken. Belang komt niet voort uit de geschiedenis zelf, maar wordt door een historicus toegekend op basis van argumenten. Hoe belang wordt afgewogen, hangt af van het perspectief van de historicus, tot welke 'school' hij of zij behoort en de vragen die worden gesteld. Chapman laat leerlingen als oefening een schema invullen waarin ze bediscussiëren welke gevolgen verschillende oorzaken hebben gehad en hij bespreekt vervolgens in een onderwijsleergesprek de vraag: 'wat waren de gevolgen en wat zou er gebeurd zijn als deze oorzaak zou ontbreken?'. Dergelijke *what if*-vragen kunnen leerlingen erg helpen bij het op gang brengen van discussie over het relatieve belang van verschillende oorzaken.

Leeractiviteiten

Kleine open bronnenonderzoekjes of kaartjesopdrachten met een verklarende vraag zijn zeer geschikt om te oefenen met causaliteit in de geschiedenis. Leerlingen kunnen dan bijvoorbeeld in twee- of drietallen oorzaken selecteren, categoriseren, organiseren, verbanden benoemen en belang afwegen. Het maken van een oorzakelijke 'concept map' kan helpen om causale verbanden te visualiseren en na te denken over een 'passend' verklaringsmodel. Leerlingen lopen dan al snel aan tegen de grenzen van een chronologisch 'biljartbalmodel'. Met potlood kunnen leerlingen vervolgens verbanden intekenen en ze kunnen verbindingswoorden zoeken om de relaties uit te drukken. Door kaartjes een kleur te geven kunnen verschillende rollen worden uitgedrukt. Het discussiëren over het belang van verschillende oorzaken kan worden ondersteund met een werkvorm, waarbij een grote ruit wordt verdeeld in negen kleinere ruiten. De belangrijkste oorzaak komt in de punt en andere oorzaken worden daar naar belangrijkheid onder geordend (Chapman, 2003). Deze leeractiviteiten structureren de discussie tussen leerlingen en dwingen om de eigen opvattingen te onderbouwen en te toetsen aan de interpretaties van groepsgenoten. Verder is het door het visuele karakter

mogelijk om na afloop de interpretaties in een onderwijsleergesprek te bespreken. De docent kan dan bepaalde kenmerken van causaliteit expliciet maken, zodat leerlingen steeds beter de criteria voor goede historische verklaringen leren kennen. Leerlingen gaan inzien dat de kwaliteit van hun verklaring afhangt van de argumenten die zij geven op basis van bewijsmateriaal. Door leerlingen zo nu en dan dit soort 'vaardigheidsoefeningen' in de les te

'Leerlingen leren zo actief en kritisch redeneren over historische causaliteit'

laten doen, kunnen zij de stap te nemen van het reproduceren van oorzaken, naar actief en kritisch redeneren over historische causaliteit. Voor informatie over hoe leerlingen redeneren over causaliteit is geput uit: Halldén (1997), Lee & Shemilt (2009). Voor meer informatie over mogelijke werkvormen en leeractiviteiten vormen de artikelen van Chapman (2003, 2011), Woodcock (2005) en het boek van Seixas & Morton (2012) een prima vertrekpunt. ■

Volgende keer

Dit was het derde deel in een serie artikelen over domein A. In Kleio 5 vindt u een bijdrage van Jannet van Drie over historische significantie / betekenis van geschiedenis voor het heden.

Literatuur

- A. Chapman (2003). Camels, diamonds and counterfactuals: a model for teaching causal reasoning. *Teaching History*, 112, 46-53.
- A. Chapman (2011). Twist and shout? *Teaching History*, 142, 24-32.
- R. Claassen, D. van Straaten, F. Groot, A. Raven, & A. Wilschut (2012). *Historisch denken: basisboek voor de vakdocent*. Assen, Van Gorcum.
- O. Halldén, (1997). Conceptual change and the learning of history. *International Journal of Educational Research*, 27(3), 201-210.
- P. Lee, A. Dickinson & R. Ashby (1997). 'Just another emperor': Understanding action in the past. *International Journal of Educational Research*, 27(3), 233-244.
- P. Lee, & D. Shemilt (2009). Is any explanation better than none? *Teaching History*, 137, 42-49.
- D. P. Seixas & T. Morton (2012). *The Big Six Historical Thinking Concepts*. Nelson College Indigenous.
- J. Woodcock (2005). Does the linguistic release the conceptual? *Teaching History*, 119, 5-14.

Dapper dier

De gans in de geschiedenis

**De gans heeft een dappere en een tragische rol gespeeld in de geschiedenis.
Het dier is redder van vele levens, maar ook een bron van wreed volksvermaak.**

Ben Vriesema is
redacteur van Kleio.

De beste waakhond is al eeuwen een gans. Op het moment dat je een boerenerf nadert slaat een hond aan, maar meestal gaat het beest daarna weer in de slaapstand liggen. Een gans gakt altijd en zeer luid wanneer er iemand zijn territorium binnendringt en komt dan samen met zijn soortgenoten blazend op je af. Ganzen werden daarom zowel door de Grieken als door de Romeinen gebruikt als wachters. De Grieken lieten de ganzen de tempels bewaken; op het moment dat een ongenode gast in de nacht de tempelgrond wilde naderen, maakten de ganzen met hun gegak iedereen wakker. Volgens de overlevering zou de stad Rome zelfs door ganzen zijn gered toen woeste Galliërs van plan waren de stad aan te vallen. Midden in de nacht slopen de Galliërs in het jaar 390 voor Christus richting de belangrijkste heuvel van de Romeinen (het Capitool), maar geen enkele hond of bewaker was zich bewust van het dreigende gevaar. Behalve dan de ganzen die bij de tempel van Juno rondliepen. Door hun gegak werd oud-consul Marcus

Manlius wakker, die prompt alarm sloeg en er zodoende voor zorgde dat de stad Rome niet werd binnengevallen. De Galliërs dropen af, Rome was (voor even) gered. Marcus Manlius was samen met de gakkende ganzen de held. Helaas liep het met de oud-consul niet zo goed af. Marcus werd een aantal jaren later beschuldigd van tirannieke neigingen en van de Tarpeïsche rots gegooid.

Volksvermaak

Tijdens de middeleeuwen heeft de gans het slecht te verduren gehad. Het dier werd onderdeel van een volksvermaak dat tot in de twintigste eeuw in Nederland heeft bestaan, namelijk het zogenaamde 'ganstrekken'. Boerenjongens die de oogst op karren terugbrachten naar de schuur hadden wel zin in een verzetje. Dit karweitje was blijkbaar een saaie bedoening. Daarom hingen ze een levende gans aan een koord tussen twee palen. Diegene die al rijdend op de kar de kop van de gans aftrok, mocht het dier houden en opeten. Het ganstrekken kwam (en komt) in verschillende versies voor: zo had je de hiervoor genoemde vorm, maar er bestond ook het

Ganstrekken was een populair vermaak. Het werd op allerlei manieren beoefend, zoals hier in een bootje. Gravure van G. Hechler, Collectie Gemeentearchief Amsterdam.

Ganstrekken

Mocht u de behoefte voelen om anno nu het ganzentrekschouwspel te bewonderen: hieronder vindt u de data en de plaatsen in België waar de middeleeuwse traditie nog steeds voortleeft. Geen paniek, het gebeurt daar tegenwoordig met een oude gans die op diervriendelijke wijze is gedood door een dierenarts.

01/03/2014: Zandvliet en Berendrecht

09/03/2014: Ekeren

23/03/2014: Berendrecht

30/03/2014: Hoevenen en Lillo

Ook het Limburgse dorp Grevenbricht kent het ganstrekken, het is daar een onderdeel van de carnavalsviering.

ganssabelen (waarbij de kop van de gans moest worden afgehakt) en het gansknuppelen. Degene die meedeed aan het spel was trouwens geblinddoekt en werd eerst dolgedraaid zodat het publiek kon lachen om de semi-dronken capriolen van de ganzenmoordenaar. In de negentiende eeuw werd het ganstrekken op de meeste plaatsen verboden. Het dierenleed was belangrijker geworden dan het plezier van de mens.

Moeder

De gans komt ook op een andere, vriendelijker, wijze naar voren, namelijk in de verhalen van 'Moeder de Gans'. Dit zijn sprookjes verzameld door de Fransman Perrault, die zijn boek eind zeventiende eeuw publiceerde. In zijn boek worden allerlei (voor ons bekende) sprookjes verteld, zoals 'Klein Duimpje' en 'Doornroosje'. Moeder de Gans is zelfs zo beroemd dat er mensen speciaal naar Granary Burying Ground in het centrum van Boston komen om daar het graf te bekijken van Elizabeth Goose. Amerikanen geloven namelijk dat zij Moeder de Gans is! En inderdaad is er

een steen met daarop de naam van Elizabeth Goose. Toch blijft het twijfelachtig of zij inderdaad de verhalenvertelster was. Op dezelfde begraafplaats liggen ook een aantal Amerikaanse Onafhankelijkheidsstrijders, onder wie

'Naast het ganstrekken, had je ook het ganssabelen en het gansknuppelen'

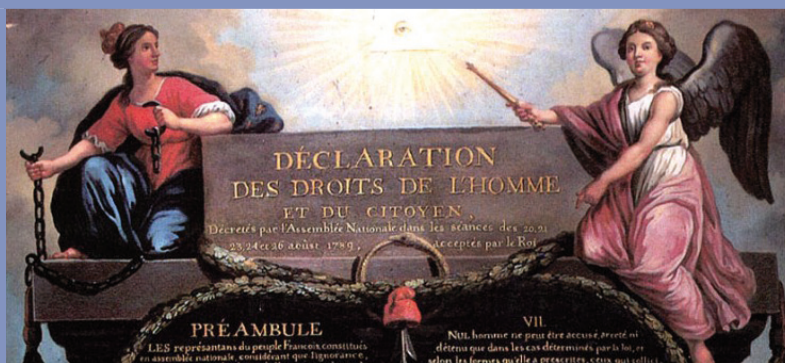
Paul Revere, Samuel Adams en de vijf burgers die werden gedood door de Britten tijdens de Boston Massacre (5 maart 1770). De aandacht voor een fictieve sprookjesvertelster is bij de Amerikanen echter groter dan voor de strijders voor hun onafhankelijkheid. ■

Meer weten?

- Titus Livius, *Ab urbe condita* (Houten, 1987)
- Informatie over ganstrekken: Regionaal Historisch Centrum Eindhoven (geopend van dinsdag t/m vrijdag van 09.00 uur tot 17.00 uur.
- www.celebrateboston.com

Geschiedenisdag

vrijdag 1 november 2013

Keynote sprekers:

- prof. dr. Judith Pollmann (Universiteit Leiden)
- prof. dr. Joris van Eijnatten (Universiteit Utrecht)

Thema's:

- De Republiek (1515-1648)
- Verlichtingsideeën en democratische revoluties (1650-1815)

Verder:

Sessies met lezingen, workshops, mogelijkheid tot rondleiding

Locatie:

Rijksmuseum van Oudheden, Rapenburg 28, Leiden

Meer informatie:

www.iclon.nl/geschiedenisdag

Universiteit
Leiden

Rijksmuseum van Oudheden

ICLON

Zinloze ruimtes

Nederlandse atoomschuilkelders uit de Koude Oorlog

Voor veel leerlingen is de Koude Oorlog ver van hun bed. Vaak blijft het beeld van deze periode vaag en abstract. De Koude Oorlog was tussen Amerika en de Sovjet-Unie, Nederland had daar heel weinig mee te maken. Het besef dat Nederland destijds werd meegesleept in de heersende paranoia en dat daar nog veel sporen van te vinden zijn, brengt dit onderwerp ineens heel dichtbij.

Nicole van der Steen is redacteur van Kleio.

Onder station Utrecht Centraal is bijvoorbeeld in de veelgebruikte voetgangerstunnel een atoomschuilkelder uit 1974 weer zichtbaar gemaakt. In de krappe ruimte konden 1900 mensen; rode stalen platen in de muren van de tunnel geven aan waar de zware deuren in geval van nood zouden dichtschuiven. In heel West-Europa zijn atoomschuilkelders bewaard gebleven, al zijn de meeste niet meer toegankelijk voor het publiek. Met het einde van de Koude Oorlog zijn er ook veel gesloopt, volgestort of omgebouwd. Inmiddels houden verschillende organisaties zich bezig met het behouden en bekend maken van de laatste schuilkelders, die een fascinerend beeld geven van de manier waarop West-Europese regeringen omgingen met de dreiging van een kernoorlog. Zou het werkelijk mogelijk zijn geweest de bevolking tegen een atoombom te beschermen?

'De websites laten zien hoeveel geld er werd besteed aan verbijsterend zinloze maatregelen'

In Berlijn zijn sinds enkele jaren door de vereniging *Berliner Untertunneln* twee grote schuilkelders voor bezoekers opengesteld (naast onder meer vlucht tunnels van Oost-Berlijners). Hier konden respectievelijk enige honderden burgers

twee etmalen en een paar duizend burgers twee weken verblijven. Fascinerend is dat het metrostation *Pankstrasse* nog steeds in een handomdraai kan worden veranderd in een hermetisch afgesloten schuilplaats, compleet met allerlei noodvoorzieningen. Verschillende websites geven informatie over de locaties en de toegankelijkheid van de nog bestaande atoomschuilkelders in Nederland, zoals de website **Forten Info**. Hier kun je zien dat een aantal schuilkelders in de jaren zeventig zijn ingericht in metrostations, op vrijwel dezelfde wijze als in Berlijn.

Totale onderschatting

Ik noem enkele websites, die ook bij ontoegankelijkheid van de schuilkelders zelf al een beeld geven van de totale onderschatting van de gevolgen van een atoomaanval: er waren bij lange na niet voldoende opvangplekken en een verblijf van maximaal twee weken bood uiteindelijk geen overlevingskansen. Het lijkt waarschijnlijk dat de regering wel degelijk wist dat de opvang van burgers verre van toereikend was, maar in het belang van de rust in het land de illusie van veiligheid in stand hield. Wat deze websites gemeen hebben, is dat ze voor leerlingen en docenten verhelderen hoe diep ook in Nederland de angst voor een kernoorlog zat, en hoeveel geld

en moeite is besteed aan verbijsterend zinloze maatregelen.

Op **Historiek.net** is een artikel te vinden over de organisatie Bescherming Bevolking (BB), met daarbij een promotiefilmpje uit de jaren zestig. De BB richtte schuilkelders in en wierf burgers om na een aanval branden te blussen en mensen onder het puin vandaan te halen. Op het blog **SPQA Amsterdam** is een gedetailleerde (en van foto's voorzien) beschrijving opgenomen van de metroschuilkelders en de gang van zaken wanneer men eenmaal binnen was. In station Weesperplein zijn aan het plafond zelfs nog de tafelbladen te zien, die konden worden neergehaald als de schuilplaats in gebruik werd genomen. De website van de **Stichting Functioneel Bunkerbeheer** bevat korte artikelen over enkele herontdekte schuilkelders in Rotterdam en Breda en voorlichtingsfilmpjes van de BB. De naïviteit van het filmpje over 'individuele zelfbescherming' is zowel pijnlijk als hilarisch. Op **YouTube** zijn nog twee fascinerende filmpjes te vinden van rondleidingen door keurig bewaard gebleven schuilkelders. ■

Alle genoemde websites zijn te vinden op **www.vgnkleio.nl/kleio**.

**De jacht op het verzet.
Het meedogenloze optreden
van Sicherheitsdienst en
Nederlandse politie tijdens
de Tweede Wereldoorlog
Ad van Liempt (red.)**

Uitgeverij Balans, Amsterdam 2013,
396 blz., € 19,95

Het is dinsdag 13 mei 1941. Na de voetbaltraining besluit een aantal jongens om nog even bij de haven van Maassluis naar de boten te gaan kijken. Er liggen acht schepen van de Duitse *Kriegsmarine* aangemeerd langs de kade. Na een fluitsignaal van de officier worden elke dag tegen zonsondergang de scheepsvlaggen gestreken. Dan besluit een jongen voor de grap op zijn vingers te fluiten. De Duitse bemanning denkt dat dit het of-

ficiële fluitsignaal is en strijkt de vlaggen. Al snel wordt duidelijk dat het anders zit, waarna een gedeelte van hen de wal op stormt. Alle dertien jongens worden opgepakt. Ze belanden voor twee maanden in een politiecel waarna ze op transport gesteld worden naar concentratiekamp Sachsenhausen. Vier jongens overleven het niet. Bovenstaand voorbeeld geeft aan hoe de bezetter kon reageren op zaken die zij als verzet zagen. Het boek geeft een goed beeld van de manier waarop het verzet in Nederland werd onderdrukt door de Sicherheitsdienst, speciale politie-eenheden en organisaties als de Landwacht. Vanaf april 1943 werd het optreden van de bezettingsmacht steeds wreder. Halverwege 1944 was er zelfs geen juridisch

proces meer nodig voor het straffen van verzetsstrijders. De geweldspiraal werd nog groter toen na de bevrijding van België en het zuiden van Nederland veel fanatieke nazi's naar het noorden verhuisden om hun gewelddadige praktijken daar voort te zetten. De onderzoekers hebben vele strafdossiers van Duitse en Nederlandse oorlogsmisdadigers bestudeerd. De informatie die zij aantreffen is zo veel mogelijk thematisch gerangschikt. Zo wordt er bijvoorbeeld een hoofdstuk besteed aan het harde optreden van een aantal hoge SD'ers in hun regio. Robert Lehnhoff, werkzaam in de regio Groningen, liet eens een man oppakken en doodschieten, omdat deze een onderduiker in huis had. Van tevoren had Lehnhoff nog wel even de sleutel van de kluis geëist zodat hij de daar aanwezige postzegels aan zijn eigen verzameling toe kon voegen. Alles is helder opgeschreven, afgezien van één punt. In het hoofdstuk over executies lijkt het alsof de auteur eerst zegt dat er na de moord op een Duitser of NSB'er tien Nederlanders moeten worden doodgeschoten als vergelding, terwijl er later over drie Nederlanders wordt gesproken. De meest opmerkelijke conclusie gaat over de rol van drank tijdens de operaties. Er blijkt stevast sprake te zijn van overmatig alcoholgebruik. Drank werd van tevoren genuttigd om zich moed in te drinken, na afloop werden de glazen weer vol geschonken om het succes te vieren of om het voorval zo snel mogelijk te vergeten. Volgens de auteur is er tot dusver vrijwel niets gepubliceerd over de rol van alcohol in de Tweede Wereldoorlog. Verder onderzoek op dit punt is dus gewenst. Maar voor diegene die meer wil weten over de jacht op het verzet is dit boek zeker de moeite waard.

Lisa Oskamp

AD VAN LIEMPT (RED.)

DE JACHT OP HET VERZET

Het meedogenloze optreden van
Sicherheitsdienst en Nederlandse politie
tijdens de Tweede Wereldoorlog

Balans

Het moeilijkste vak van de

Historisch referentiekader helpt bij oriëntatie in de tijd

Je kunt geschiedenis opvatten als een heel makkelijk of juist een moeilijk vak. Zolang het blijft bij ‘verhalen over vroeger’ en de kunst zich die zo goed mogelijk te herinneren, is het niet zo heel moeilijk. Het doet dan vooral een beroep op het geheugen, meestal op het kortetermijn-geheugen, want de stof wordt geleerd voor een proefwerk of examen, daar gereproduceerd en vervolgens weer vergeten.

Arie Wilschut is lector didactiek van de maatschappijvakken aan de Hogeschool van Amsterdam

Als je echter wilt dat de ‘verhalen over vroeger’ juist in hun context worden geplaatst, dat ze vanuit die context iets betekenen, dat ze je aan het denken zetten over jezelf en de wereld van nu, dan is geschiedenis ineens heel moeilijk. Je moet je een beeld vormen van ‘andere tijden’ die niet eens bestaan. Je moet je bewust zijn van de moeilijkheden bij het vormen van zulke beelden. Je moet relaties leggen tussen vroegere tijden en de wereld van nu. Daarbij moet je afzien van de vanzelfsprekendheden van je eigen tijd, je moet je ‘in een andere tijd verplaatsen’. Dat laatste is iets wat mensen slechts met de grootste moeite kunnen doen, en misschien wel nooit helemaal.

Reproductie

Hoewel geschiedenisleraren waarschijnlijk in meerderheid zullen vinden dat de eerste opvatting niet volstaat, zijn op proefwerken en examens in overwegende mate vragen en opgaven te vinden die mikken op reproductie van kennis op korte termijn. Soms worden zulke opgaven enigszins ‘verhuld’, zodat het lijkt of er meer aan de hand is. Zo herinner ik mij een vraag uit een eindexamen over ‘Dynamiek en stagnatie in de Republiek’ (vwo 2011, vraag 2) die gebruikmaakte van een tekst van Pieter de la Court waarin werd beschreven dat Holland nooit genoeg landbouwproducten kon opbrengen voor de eigen bevolking en dat het daarom aangewezen was op import van voedsel. De vraag luidde vervolgens:

Wat Pieter de la Court beschrijft, is door latere onderzoekers malthusiaanse spanning genoemd. Toon aan dat De la Court dit verschijnsel beschrijft en geef daarna aan waardoor de moedernegotie een deel van deze spanning kon wegnemen.

Het lijkt hier of leerlingen ‘gebruik moeten maken van een bron’, en moeten kunnen werken met begrippen. Maar schijn bedriegt. De begrippen ‘malthusiaanse spanning’ en ‘moedernegotie’ behoorden tot de vetgedrukte in de stofomschrijving en waren dus door leerlingen uit het hoofd geleerd. Leerlingen die het malthusianisme niet meer zo helder voor de geest hadden, werden mooi geholpen door de ‘bron’, die in dit geval niet diende als bewijsmateriaal in een redenering, maar als geheugensteuntje. Dat de moedernegotie zich bezighield met de aanvoer van graan, moesten ze zich herinneren. Deze vraag was, met andere woorden, gericht op reproductie van leerstof op korte termijn met een geheugensteuntje in de vorm van een tekst. Of de leerlingen de leerstof gebruikten om er enige betekenis aan te hechten, was niet aan de orde.

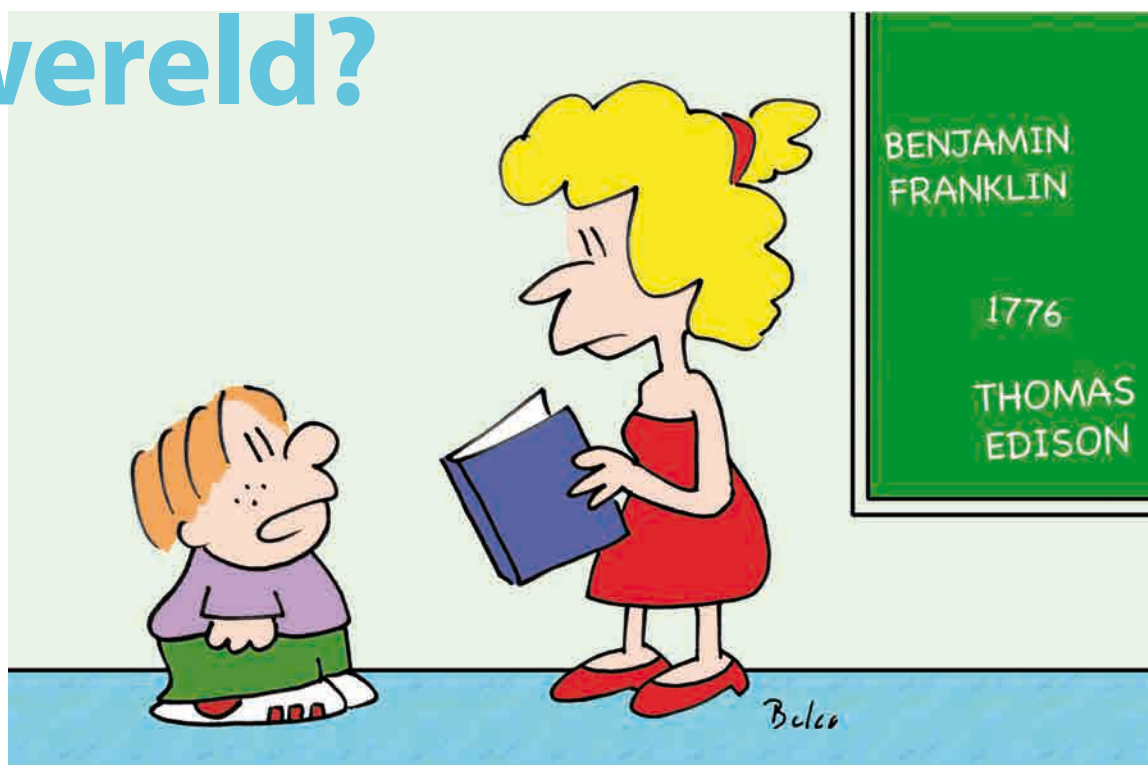
Leuk, niet nuttig

Het is dan ook weinig verbazend dat leerlingen geschiedenis doorgaans niet zo’n moeilijk vak vinden. In het eerste jaar van mijn lectoraat ‘didactiek van de maatschappijvakken’ aan de Hogeschool van Amsterdam (2012) heb ik een vakbelevingsonderzoek uitgevoerd waarin werd nagegaan hoe leerlingen aankijken tegen de maatschappijvakken in vergelijking tot En-

Reactie

De commissie-De Rooij bedacht de tien tijdvakken om leerlingen ‘historisch besef’ bij te brengen. Greetje de Vries vroeg zich in drie artikelen in Kleio af of het werken met tijdvakken wel zo nuttig is. Arie Wilschut schrijft in deze Kleio een reactie, waarin hij kanttekeningen plaatst bij haar betoog.

wereld?

"All this 'history' stuff you teach about — is it based on actual events?"

gels en wiskunde. Daarvoor is gebruik gemaakt van een gevalideerd en meermalen getest onderzoeksinstrument dat in de jaren '80 en '90 is ontwikkeld door CITO-medewerkers. Het instrument stelt via een scorelijst met 32 items vast in hoeverre leerlingen vakken 'moeilijk', 'interessant', 'leuk' en 'nuttig' vinden. Ik heb uit de data de gegevens van havo-4 gelicht, omdat dat de groep is waarover Greetje de Vries zich in een drietal artikelen (*Kleio* 1 2013, p. 36-40; *Kleio* 2 2013, p. 24-28; *Kleio* 3 2013, p. 15-17) het meest zorgen maakt. Het onderzoek wijst uit dat havo-4-leerlingen geschiedenis significant interessanter en leuker vinden dan wiskunde, en ongeveer even interessant en leuk als Engels. Ze vinden geschiedenis ook significant gemakkelijker dan wiskunde, en iets gemakkelijker dan Engels. Maar het belangrijkste verschil is dat ze geschiedenis veel minder nuttig vinden dan wiskunde en Engels. Geschiedenis is dus in hun ogen leuk en aardig, niet al te moeilijk en vooral niet nuttig. Het is het oogmerk van de Commissie Historische en Maatschappelijke Vorming ('De Rooij') geweest in deze situatie verandering te brengen. De commissie richtte zich op 'historisch besef' als onderwijsdoel, wat wil zeggen: in-

zicht in onze samenleving als product van een eeuwenlange ontwikkeling, met consequenties voor het oordelen over het heden en verwachtingen voor de toekomst. De drieslag verleden-heden-toekomst die in deze omschrijving te vinden is, was gebaseerd op publicaties van Duitse theoretici en didactici, bijvoorbeeld Jörn Rüsen (zie het rapport CHMV, p. 15-16). Natuurlijk realiseerde de commissie zich dat het afstappen van reproductie van specifieke kennis op korte termijn en in plaats daarvan

'Leerlingen vinden geschiedenis significant makkelijker dan wiskunde en iets gemakkelijker dan Engels'

werken aan historisch besef, een ambitieuze doelstelling was. Het zou betekenen dat leerlingen een algemeen beeld zouden moeten krijgen van de ontwikkeling van eeuwen die de achtergrond vormt voor ons heden en dat zij zouden moeten leren met dat beeld te werken. In de plaats van specifieke feitenkennis ter reproductie op korte termijn zou een algemeen historisch referentiekader moeten komen dat zou moeten worden gebruikt als hulpmiddel voor het contextualiseren. Om

dat te ondersteunen, stelde de commissie voor te gaan werken met tien associatieve tijdvakken die beelden van verschillende tijden zouden moeten oproepen. Dit zou het meest aansluiten bij de manier waarop mensen zich in de tijd oriënteren.

Referentiekader

Daarmee kom ik op de drie artikelen van Greetje de Vries. In het eerste merkt zij op dat leerlingen driemaal 'door de tijdvakken moeten worden geloodst'. Dat is niet per se de bedoeling. Leerlingen moeten leren het kader van tijdvakken als referentiekader te *gebruiken*. Of dat het best kan worden geleerd door ze driemaal in extenso door te nemen, weet ik niet. Wel zit er de gedachte achter dat iets wat herhaaldelijk terugkomt en wordt toegepast, waarschijnlijk beter beklijft dan iets wat eenmaal wordt geleerd en niet wordt toegepast. Het idee is dat het onderwijs in de onderbouw iets oplevert waarmee in de bovenbouw verder kan worden gewerkt, net zoals bij andere schoolvakken. Als elk schoolvak in havo-4 zou moeten beginnen alsof in de voorgaande jaren helemaal is niets geleerd, zou dat waarschijnlijk tot grote problemen leiden. Als er aan het einde van havo-3 dus geen werkbaar residu

'Of de tien tijdvakken het beste kunnen worden aangeleerd door ze driemaal in extenso door te nemen, weet ik niet'

is van het onderwijs over de tien tijdvakken, zou dat kunnen betekenen dat het onderwijs in de onderbouw niet zo goed is aangepakt. Misschien is te veel stilgestaan bij details en te weinig gewerkt met grote lijnen en werkbare kaders die steeds terugkomen. Als het voor een leerling in havo-4 te moeilijk is om enig algemeen beeld te hebben van oudheid, middeleeuwen, Vroegmoderne Tijd en Moderne Tijd, zou je je kunnen afvragen waarom dan zoveel moeite is gedaan om die perioden in de onderbouw te behandelen.

In mijn boek *Beelden van tijd* beschrijf ik onder andere de resultaten van een bescheiden onderzoek naar het effect van het werken met associatieve tijdvakken. Greetje de Vries meent dat op basis van dat ene onderzoek niet kan worden geconcludeerd dat tijdvakken werken. Dat ben ik met haar eens. Het is zo'n kleinschalig onderzoek geweest, dat het op zijn hoogst aanwijzingen heeft opgeleverd die bevestigen dat associatieve tijdvakken kunnen

werken bij de opbouw van een referentiekader. De Vries is het met die conclusie klaarblijkelijk niet eens. Dat is haar goed recht, maar zij bedient zich in haar argumentatie van onzorgvuldigheden en tegenstrijdigheden die niet onweersproken kunnen blijven.

Zo gaat zij ervan uit dat leerlingen bij het experiment alléén gebeurtenissen in juiste tijdvakken moesten plaatsen op grond van woordovereenstemming tussen de gebeurtenis en de naam van het tijdvak (zoals 'ridderslag' in de tijd van ridders en monniken). Dat is onjuist. Er zijn ook gebeurtenissen gebruikt die *niet* op grond van herkenning van sleutelwoorden in de juiste tijdvakken moesten worden geplaatst (zie *Beelden van tijd*, tabel 4.11 op pagina 167). Ook daar bleken leerlingen die met associatieve tijdvakken werkten significant beter in staat zulke gebeurtenissen in het juiste tijdvak te plaatsen dan leerlingen die met jaartallen werkten. Dat zou kunnen betekenen dat een 'beeld van een tijd' inderdaad helpt om iets juist te plaatsen, ook als dat 'iets' van heel andere aard is dan wat voorkomt in de naam van een tijdvak.

Deze gedachte stemt overeen met de resultaten van psychologisch onderzoek dat uitwijst dat mensen zich tijden niet herinneren in de vorm van jaartallen en data, maar in de vorm van beeldende contexten. Zo kan het zijn dat je in een kast een jurk aantreft die je bij een bepaalde gelegenheid gedragen hebt en dat je je dan ook herinnert dat je bij die gelegenheid een bepaald gesprek hebt gevoerd. De inhoud van dat gesprek heeft uiteraard niets met de jurk te maken, maar via de (beeldende) associatie van de jurk komt de gedachte eraan toch weer bij je boven.

Eigen tijdvakken

De Vries schrijft dat zij ook best makkelijk een rij tijdvakken bij de Nederlandse geschiedenis zou kunnen bedenken (tijd van missionarissen, van graven en hertogen, van de opstand, van de handel, van de achteruitgang, van het koninkrijk, van de verzuiling) en dat haar leerlingen dan ook wel makkelijk gebeurtenissen juist zouden kunnen plaatsen. Zij bedoelt dat als afkeurende kanttekening bij mijn onderzoek, maar ik lees het precies omgekeerd. Ik zou zeggen: doe het! Als leerlingen er inderdaad gemakkelijk mee zouden kunnen werken, lijkt me dat lijkt me alleen maar een onderstreping van wat door mijn onderzoek is aangetoond. De tien tijdvakken van de CHMV zijn niet

heilig. Het gaat om een manier van denken die helpt bij oriëntatie in de tijd. Dat De Vries dergelijke gedachten misschien méér steunt dan zij zelf wellicht beseft, blijkt als zij even later opmerkt dat voor leerlingen 'het verschil tussen 800 en 1800 wel eens minder groot zou kunnen zijn dan wij geneigd zijn te denken'. Inderdaad. Dat verschil is niet groot als er geen duidelijk contrasterende *beelden van tijd* zijn die bij die tijdstippen horen en als verschillende tijden niet regelmatig met elkaar worden vergeleken. Met dat doel hebben we de tijdvakken ontworpen. Tegen de achtergrond van deze algemene oriëntatie is muggenzifterij over iets dat bij een tijd hoort maar juist vóór het begin van het tijdvak plaatsvond (de ontdekkingen van de vijftiende eeuw, terwijl de tijd van ontdekkers in 1500 'begint', en de industriële ontwikkelingen van de achttiende eeuw, terwijl de tijd van stoommachines in 1800 aanvangt) totaal onbelangrijk. Leerlingen zijn heus wel in staat de tijdvakken te relativeren – of zouden moeten hebben geléerd ze te relativeren. Dat kan als in hun onderwijs niet steeds het accent wordt gelegd op stampwerk en exacte reproductie.

In haar artikelen maakt De Vries zich vooral zorgen over de beperkingen van de havo-leerling. Dat valt buiten het kader van mijn boek, maar ik wil er toch iets over zeggen als docent van een hogeschool. Het havo bereidt voor op hoger beroepsonderwijs, het onderwijs dat onder andere de grote meerderheid opleidt van de leraren in Nederland, ook de grote

meerderheid van de geschiedenisleraren. Ik denk dat we daarbij niet kunnen volstaan met 'doeners' met een beperkt abstractieniveau en een korte spanningsboog. Als leerlingen in de bovenbouw van het havo allerlei zaken moeilijk aankunnen, neemt dat niet de plicht weg om het maximum te doen om het hun te leren. En als het werkelijk niet gaat, kun je je afvragen of ze wel op het juiste niveau zitten. Dat blijkt wel uit de resultaten van studenten op de lerarenopleiding geschiedenis, die in hun eerste jaar massaal struikelen en afvallen, met havo-diploma en al.

Examen

Het maximale doen om de havist iets te leren betekent in mijn ogen niet je toevlucht nemen tot reproduceren van feiten over welomschreven en op korte termijn te leren thema's omdat iets anders toch niet haalbaar is. Geschiedenis wordt dan wel 'makkelijk', maar totaal niet 'nuttig'. De leerlingen die we bij de evaluatie van het pilotproject hebben geïnterviewd, hadden dat ook uitstekend begrepen. Eén van hen zei: 'Aan de ene kant vind ik het juist heel erg goed dat je de hele geschiedenis op je examen krijgt. Dus dat je alles nog een keer herhaalt waar je al die jaren mee bezig bent. Ik denk dat het gewoon goed is als je die kennis paraat hebt. Aan de andere kant vind ik het voor leerlingen, tenminste in mijn geval was dat zo, best wel moeilijk om alles te leren en het goed onder de knie te krijgen voor een examen. Ik had denk ik wat meer moeite met de kapstokken om dingen aan op te hangen, ik vond dat geen prettige manier van leren. Geef mij dan maar gewoon twee onderwerpen die ik gewoon goed kan leren en dat ik daar dan een examen over maak. Maar dat is puur persoonlijk omdat ik het dan beter kan leren. Als ik het in het landsbelang bekijk, dan vind ik dat dit examen moet worden ingevoerd.' (*Geschiedenis examineren op niveau*, pag. 49).

We zouden deze leerlingen het instrumentarium moeten geven waarmee ze iets kunnen *doen*, waardoor geschiedenis een beter leerbaar vak wordt zonder te vervallen in stampwerk. De Vries doet in haar laatste artikel een mijns inziens heel goede voorzet om iets dergelijks te ontwikkelen: kernjaartallen, sleutelbegrippen, belangrijke veranderingsprocessen. Prima. Ik zou zeggen: neem ze op in een kader van gemakkelijk herkenbare, associatieve tijdvakken. Onderzoek wijst namelijk uit dat dat lijkt te helpen bij oriëntatie in de tijd. ■

De ridderslag van Maximiliaan van Oostenrijk tijdens het kapittel van het Gulden Vlies in Brugge in 1478. Uit: de *Cronike van Vlaanderen*, *Antoon de Roovere*. Bibliotheek Brugge.

Vwo-examen: altijd weer puzzelen met het antwoordmodel

‘Wat heeft het stopzetten van de uitvoer van wol naar Vlaanderen nou weer met de Beeldenstorm te maken?’ riep een leerling na afloop. ‘Ik heb geantwoord dat ze dan minder kleding kunnen maken. Er is dus minder werk, mensen worden ontevreden en hierdoor zijn ze eerder bereid om mee te doen aan de Beeldenstorm,’ legt een ander uit. Een scherp beredeneerd antwoord! Het kunnen maken van zulke redeneringen is bij dit examen nodig, want ik vind dat het een behoorlijk niveau had. De structuurbegrippen betrouwbaarheid, continuïteit en verandering waren erin verwerkt, maar het begrip representativiteit ontbrak. In tegenstelling tot vorig jaar werd er bij het onderwerp ‘De Republiek in een tijd van vorsten’ minder gefocust op de buitenlandse betrekkingen van de Republiek. Vraag 1 was geen fijne binnenkomer. Het eerste deel van de vraag was goed uit de tekst te halen, maar het tweede deel werd door de meeste leerlingen verkeerd geïnterpreteerd. Vraag 4 was een leuke vraag met twee interessante bronnen van Alva. Leerlingen die goed lazen, wisten de passende redenering te formuleren. Bij vraag 9 werd gezegd dat stadhouder Willem II in 1651 stierf. Misschien

was dit om de leerlingen op weg te helpen naar het antwoord op het tweede gedeelte van de vraag, de Acte van Navigatie, maar het jaartal is natuurlijk onjuist. Bij vraag 11, 12 en 13 was bron 6 nodig; een briefwisseling tussen Lodewijk XIV en zijn ambassadeur in de Republiek. De bron was interessant, maar de laatste vraag kwam wat gekunsteld over. Het was leerlingen niet duidelijk waar ze naar moesten kijken. Bij het andere examenonderwerp was het opvallend dat er vrijwel niets gevraagd werd over de federale overheid terwijl het onderwerp ‘De VS en hun federale overheid’ heet. De beginvraag van dit onderwerp was goed: een leervraag waar je drie punten mee kon scoren. Vraag 21 vond ik een onduidelijke vraag. Leerlingen moesten het politieke doel van een foto uitleggen door de foto te gebruiken én door de foto samen met het onderschrift te gebruiken. Veel leerlingen verloren punten doordat ze eigenlijk twee keer hetzelfde opschreven. Een terugkerend probleem was de uitwerking van het antwoordmodel. De ene keer werd expliciet vermeld voor welk onderdeel een punt toegekend mocht worden, de andere keer stond er alleen dat het antwoord twee punten waard was. Ook stonden er veel ‘voorbeelden van antwoorden’, maar daar stond het antwoord van mijn creatieve leerling natuurlijk niet bij! Het bleef weer even puzzelen.

Lisa Oskamp

Havo: ouderwets stampwerk en een beetje inzicht

Voor het eerst in jaren leken de meeste docenten het eens te zijn over het havo-examen: de vragen waren duidelijk, op niveau en goed op te lossen. Fijn was allereerst dat de meeste vragen twee punten opleverden: traditioneel gaan bij de drie- en vierpuntsvragen veel punten verloren. Leerlingen die goed hebben geleerd worden beloond, al verliezen leerlingen met weinig inzicht veel punten. Daar wordt door docenten voorzichtig over geklaagd, maar dat is wel de essentie van een valide geschiedenisexamen. Ook aan de uitgebreide inleidingen was al te zien in welke richting het nieuwe examen vermoedelijk zal gaan: er moeten vooral verbanden worden gelegd. In het Republiek-gedeelte waren vrij veel tekstbronnen opgenomen, tegenover slechts één prent. De tekstfragmenten waren deze keer nauwelijks voor meer dan één uitleg vatbaar: zorgvuldige lezers hadden er geen problemen mee. De prent (van een kleine Willem III in een jurkje) zat vol herkenbare verwijzingen naar het gewenste einde van het stadhoudersloze tijdperk, zodat de meeste leerlingen de benodigde drie wel bij elkaar kregen. Opvallend was de nadruk op jaartallen: een combineeropdracht, een vraag naar toelichting bij de jaren 1588 en 1648 als geboortejaren van de Republiek, een vraag over prenten in het jaar 1621 en een vraag over de overwinning voor de staatsgezinden in het jaar 1702. Dat was voor havo-leerlingen die aan ouderwets stampwerk deden wel te hanteren, mits ze ook een beetje inzicht meebrachten: het werd

Een leuke bron over Alva uit het vwo-examen. Leerlingen moesten heel goed lezen.

bron 3

Op 19 december 1572 schrijft Alva aan koning Filips II een brief waarin hij verslag doet van de verovering van Naarden, dat de kant van de Opstand heeft gekozen, en het door zijn troepen aangerichte bloedbad:

Het Spaanse voetvolk bestormde de muren en sneed de strotten door van burgers en soldaten, zodat geen enkeling ontkwam. Toen staken ze de stad op twee of drie plekken in brand (...). Ik ben heel tevreden dat er in zo'n slechte stad met zoveel ketters een voorbeeld is gesteld.

nergens platte reproductie. Zichtbaar ingewikkeld voor havo waren de twee vragen (3 en 10) met de nieuwe formulering 'Leg uit welke redenering zij daarbij volgen'. Een potentieel vaardige vraag, maar de vaardigheid van het redeneren is havo-leerlingen zelden gegeven. Bij vraag 10 zou de formulering van vraag 6 in het vwo-examen ('Noem twee redenen waarom de Staten van Holland Antwerpen niet wilden veroveren.') waarschijnlijk de gewenste redenering hebben opgeleverd, waar nu veel leerlingen zich uitputten in 'redeneren' dat Holland het meeste geld bijdroeg en dus de besluitvorming beheerste; waarmee ze helemaal voorbijgingen aan de belangen van Amsterdam. Vraag 3 leverde vaak wél mooie, zij het incomplete antwoorden op. In het gedeelte over de Verenigde Staten kwamen staatsinrichting en de New Deal vreemd genoeg niet voor. Ook hier lag de nadruk op jaartallenkennis: inclusief de volgordevraag werd bijna de helft van de vragen expliciet aan een jaartal opgehangen. Die trend was al eerder zichtbaar, maar leerlingen die hier geen hoofd voor hebben verloren nu echt veel punten. Bij vraag 17 was het bijvoorbeeld raadzaam om het advies 'zonder bron' te negeren en toch even in het bijschrift van de prent te kijken, waar het jaar 1868 uitgebreid werd toegelicht. Het uitleggen van de wel heel expliciete prent met de federale militair leverde nauwelijks problemen op. De prent bij vraag 19 was echter voer voor discussie onder docenten: is het helder genoeg dat de tekenaar tegen de Amerikaanse interventie op de Filippijnen is? Hier zijn tekening en onderschrift niet eenduidig: taalvaardige leerlingen voelden de strekking van het onderschrift goed aan, maar er waren er die het over het hoofd zagen en de machtige adelaar als een positief

Gebruik bron 5.
In deze prent komt een mening naar voren over het Stadhoudersloze tijdperk.

4p 12 Leg uit, met drie verwijzingen naar de prent, wat die mening is.

bron 5
Prent uit 1652 gemaakt door Antonie Siverdtsma van prins Willem III van Oranje als klein kind, naar de gewoonte van die tijd in een jurkje

Toelichting
De prent is een illustratie bij een gedicht op de jonge prins van Isaac Burghoorn. In zijn rechterhand houdt Willem de staf van bevelhebber, met zijn linkerhand aait hij de Nederlandse leeuw.
In de bloempot op de vensterbank groeit een sinaasappelboom, in die tijd oranjeboom genoemd.
Rechtsboven staat in de zon (in Hebreeuws schrift) de tekst "Jahweh" (Hebreeuws voor God).
Rond de stralenkrans staat in het Latijn: "Uiteindelijk wordt de twijg een boom", de wapenspreuk van prins Maurits.

symbool opvatten. Bron 10, een bedrieglijk opgewekte advertentie uit de jaren dertig, zette leerlingen massaal op het verkeerde been; toch verklapte de volgende vraag, over de Republikeinse economische visie (die veel beter werd gemaakt!), uit welke periode deze bron stamt. Was dat per ongeluk of expres? Vraag 26 over de *Lend-Lease Act* vroeg voor vier punten kennis van én inzicht in het Amerikaanse buitenlandse beleid, in overzichtelijke stappen; de leuke bron bij vraag 30 (een protestlied van de Burgerrechtenbeweging) zorgde voor verrassende vondsten van leerlingen. Voor het hele examen gold: zorgvuldig lezende en formulerende kan-

didaten die hun huiswerk hadden gedaan, waren in het voordeel. De begrippen verandering en continuïteit, korte en lange termijn en oorzaak en gevolg kwamen voldoende aan bod, terwijl ook de afbeeldingen van voorspelbare vragen vergezeld gingen. Bij de tekstbronnen werd als enige vaardigheid het bepalen van de betrouwbaarheid gevraagd. In het cv waren meer dan ooit de formuleringen 'kern van een juist antwoord' en 'uit het antwoord moet blijken' opgenomen; dit vereenvoudigde het nakijken (ook bij de tweede correctie!) aanzienlijk. Kortom, dit was nu eens een 'echt' havo-examen.

Nicole van der Steen

Vrij veel tekstbronnen in het havo-examen. Gelukkig ook een mooie prent vol verwijzingen naar het einde van het stadhoudersloze tijdperk.

Vmbo: diepgang en leuke vragen

Vaste prik tijdens het examen: bij de start even kijken hoe het eruitziet en een snelle inschatting maken of het lastig is of niet. Ik schrok mij een hoedje, 48 vragen! Na van de schrik bekomen te zijn, kon ik voorzichtig concluderen dat het examen op niveau was. De leerlingen die goed hebben geleerd zullen ook goed gaan scoren, was mijn verwachting. Leerlingen die ik na afloop sprak waren gemengd tevreden. Het examen was wel te doen, maar erg lang. Ook waren er veel vragen die tot discussie leidden. De leukste vond ik vraag 45 over de Olympische Spelen. De leerling kreeg de opdracht om op basis van de medaillespiegel van een van de Spelen in de twintigste eeuw te bepalen in welk land deze was gehouden. Na de inmiddels verhitte discussie tussen de leerlingen geamuseerd te hebben gevolgd kwam de docent met het finale verdict; het waren de Spelen van Seoel! West- en Oost-Duitsland bestonden als land in de periode 1949-1989 en Seoel was van de gegeven mogelijkheden de enige die in deze periode viel. Extra lastig maakte het dat één van de mogelijkheden de Spelen van Londen in 1948 was. Gejuich bij de leerlingen die dit goed hadden. Kortom, een leuke vraag die laat zien wat één van de doelen is van dit examen: de leerlingen moeten

vragen beantwoorden waarbij ze allerlei zaken moeten plaatsen in de twintigste eeuw. Naast vragen waar 'gewoon' gebeurtenissen in de juiste chronologische volgorde moeten worden geplaatst waren er dus ook creatievere vragen bedacht. Het examen (dertig procent staatsinrichting, zeventig procent twintigste eeuw) startte traditiegetrouw met staatsinrichting. Het is voor de makers van het examen inmiddels haast onmogelijk om interessante nieuwe vragen te bedenken, maar dat was toch gelukt. Vraag 14 was hierbij een vraag naar mijn hart, de leerling mocht namelijk zelf een gebeurtenis noemen die belangrijk is geweest voor de ontwikkeling van de Nederlandse parlementaire democratie en rechtsstaat na 1848 en uitleggen waarom hij deze keuze heeft gemaakt. Weer eens wat anders dan de vele voorgestructureerde vragen. Toch zijn deze vragen noodzakelijk in dit examen. Als er alleen maar open vragen zouden zijn, zou het examen eerder een havo-karakter hebben. Het examen van dit jaar was wat dat betreft in balans. Ongeveer de helft van de vragen was open. Aan het einde van de zitting was nog wel veertig procent van de kandidaten aan het werk, wat betekent dat ook de werklust in orde was. Niet te kort, niet te lang.

Mooiste vraag? Die over het WK voetbal uit 1974 (vraag 38), waarbij de vraag was waarom de Oost-Duitse regering – ondanks het feit dat er misschien mensen zouden kunnen vluchten (vraag 37) – toestond dat er supporters mee mochten naar het toernooi dat in West-Duitsland werd georganiseerd. Letterlijk in de les behandeld en leerlingen zijn stevast geboeid door dit verhaal (latere wereldkampioen West-Duitsland werd trouwens verslagen door de Oost-Duitsers). Dat dit ook recent gebeurd is, weet niet iedereen, want tijdens het WK in Zuid-Afrika in 2010 had de Noord-Koreaanse regering goed nagedacht over de PR voor de rest van de wereld. Om toch supporters te hebben, werden deze ingehuurd uit China. De mooiste bron was die over het conflict in het Midden-Oosten (bron 23) waar de leerling de mening van de maker moest duiden. Hoewel dit voor leerlingen vaak lastige vragen zijn, was deze niet slecht gemaakt. Na afloop kunnen we concluderen dat het een prima examen was, waarin de leerlingen hun ei kwijt konden. In tegenstelling tot vorig jaar moest er wel echt geleerd worden en had je dat niet gedaan, dan was het examen best moeilijk.

Dennis Koolmoes

bron 24

Een overzicht van de vijf landen die de meeste medailles hebben behaald tijdens een van de Olympische Spelen uit de twintigste eeuw

plaats	land	goud	zilver	brons	totaal
1	Sovjet-Unie	55	31	45	131
2	Oost-Duitsland	37	35	30	102
3	Verenigde Staten	36	31	27	94
4	Zuid-Korea	12	10	11	33
5	West-Duitsland	11	14	15	40

In welk land werden deze Spelen gehouden? Een voorbeeld van een leuke vraag die tot veel discussie leidde.

Lezend meisje, Piet Wiegman, ca. 1936, particuliere collectie.

'La Tuilerie', Fleury-en-Bière, Matthieu Wiegman, 1922, particuliere collectie.

Raad de Histopicto!

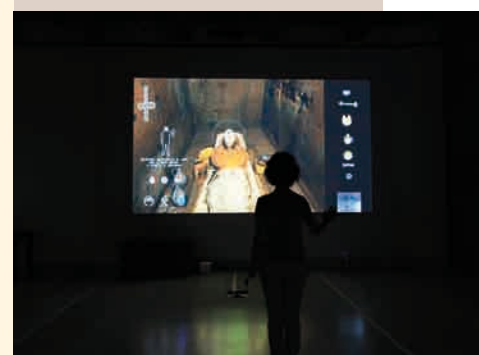
Vraag: Over welke gebeurtenis gaat deze foto?
Stuur uw oplossing voor 1 augustus 2013 naar **redactie@vgnkleio.nl**. Inzenden kan ook via de website **www.vgnkleio.nl**. De winnaar ontvangt een boekenbon van 20,- euro.

In Kleio 3 zag u kunstschaten uit het Rijksmuseum in een grot in de St. Pietersberg, waar ze tijdens de Tweede Wereldoorlog waren opgeborgen. Op de voorgrond een Vermeer die later een vervalsing van Van Meegeren bleek. De winnaar is AnneClaar Davids.

Lopen door een graftombe

In het Allard Pierson Museum is sinds kort een digitale 3D-reconstructie te zien van een van de bekendste Etruskische graftombes, het Regolini-Galassi graf. In het NewMediaLab van het Allard Pierson Museum kunnen bezoekers een virtuele ontdekkingstocht door het graf maken. Door gebruik van sensortechnologie (kinect) is het voor bezoekers mogelijk om door het graf te navigeren. Ook kan de bezoeker informatie opvragen over voorwerpen die in het graf aanwezig zijn.
www.allardpiersonmuseum.nl

Dubbelportret van broers Wiegman

Tot en met 18 augustus 2013 presenteert Stedelijk Museum Alkmaar een groot overzicht van de schilderkunst van de Bergense School kunstenaars Piet en Matthieu Wiegman. Het is tevens de openingstentoonstelling van de nieuwe tentoonstellingszaal. De broers Wiegman speelden begin twintigste eeuw een belangrijke rol binnen het modernisme en stonden aan de wieg van de Bergense School (1914-1920). Niet eerder zijn de oeuvres van de broers samen gepresenteerd. In de tentoonstelling zijn de overeenkomsten tussen beide kunstenaars te zien, maar ook de grote verschillen in werk en opvatting. Bijzonder is het grote aantal prachtige schilderijen uit particuliere collecties.
www.stedelijkmuseumalkmaar.nl

Heropening De Fundatie

Museum De Fundatie in Zwolle is heropend en heeft twee nieuwe tentoonstellingszalen, een museumbar en drie bijzondere openingstentoonstellingen. Naast het weerzien met de vaste collectie van onder andere William Turner, Vincent van Gogh en Piet Mondriaan is de komende maanden ook werk te zien van Duitse kunstenaars uit het Interbellum, van fotograaf Pieter Henket en van schilder Jeroen Krabbé. In de expositie 'Dans op de vulkaan' tonen Duitse kunstenaars het leven in de Republiek van Weimar gedurende het interbellum. Pieter Henket documenteert het leven in New York. Dit is zijn eerste solotentoonstelling. Jeroen Krabbé onderzoekt zijn jeugdijaren aan de hand van zijn eigen kindertekeningen. Veertien monumentale schilderijen zijn daarvan het resultaat.
www.museumdefundatie.nl

Pieter Henket, The Fame, New York City, 2008.

Edith van Gameren studeerde in 2012 af als eerstegraads docent geschiedenis. Ze gaf les in het voortgezet onderwijs en is educatief auteur.

Paradijsvogels

Een van de gruwelijkste programma's op de Nederlandse buis op dit moment is *Hotter than my daughter*. Het concept: een dochter meldt haar moeder van middelbare leeftijd aan voor een *make over*. En niet omdat die moeder een saai musje is, maar omdat zij veel te extravagant – naar de smaak van dochter – gekleed gaat. Daar wil ze niet naast lopen. Wat me er het meest aan stoort zijn nog niet eens de spot en het hoongelach die de moeder als vast programmaonderdeel over zich heen krijgt. (De moeder wordt gefotografeerd met haar vetrolletjes op hun onvoordeligst, in haar meest kinky outfit en op eigentijds-middeleeuwse wijze tentoongesteld op het marktplaatsplein, waar de gemeenschap haar onbarmhartig verbaal mag bekogelen.) Wat me echt tegenstaat, is dat van de paradijsvogel met alle geweld een musje gemaakt moet worden.

'De moeder wordt op eigentijds-middeleeuwse wijze tentoongesteld op het marktplaatsplein'

Na de grote beurt door stylist en kapper ziet de kwieke paaldansoma eruit als een bezoekster van de Libelle Zomerweek. Hoera! Missie geslaagd. Gelukkig zie je aan de blik in haar ogen dat ze zich thuis onmiddellijk in een ensemble van kant en latex zal omkleden, om eens lekker op hakken van 12 centimeter de ramen te gaan lappen. Op je drieenvijftigste stap je niet meer over naar Birkenstocks. Op je dertiende ligt juist alles nog open. Toch zijn pubers kampioen in erbij horen en niet afwijken van de norm. De meeste klassen herbergen veel mussen en weinig paradijsvogels. Logisch ook. Wie geen boodschap heeft aan de bandbreedte van normaal, heeft het als tiener knap lastig. Het onderwijs voegt daar de grote aanpassingsdril aan toe, waarmee we de laatste tegendraadse elementjes proberen in model te kneden. Wel zo praktisch. Wat moeten we dan? De leerlingen aansporen maximaal eigenzinnig te zijn? Zitten we daar in de klas wel op te wachten? Krijgen ze als afwijkende eenling geen volksgericht over zich heen? Onaangepastheid kan drempels opwerpen die in het latere leven ontplooiing in de weg liggen. We ontkomen er niet aan leerlingen te attenderen op de bandbreedte van normaal. Maar als we daar te goed in slagen wordt het wel erg druk op de gulden middenweg. Dus koester de paradijsvogel. Of 'ie nou 13 is of 53.

FOTO: BEVRIJDINGSMUSEUM.

Enkele reis naar de liefde

Tot en met 17 november 2013 exposeert het Nationaal Bevrijdingsmuseum een bijzondere museumcollectie uit Canada die nog nooit eerder in Nederland te zien was. *Canadian War Brides* toont het verhaal van Nederlandse oorlogsbruiden in Canada. Velen van ons zijn bekend met het liedje *Trees heeft een Canadees*, maar we weten heel weinig over de vrouwen die hun liefde overzee achterna gingen. Dit verandert met deze tentoonstelling: de prachtige schilderijen van Beverly Tosh, zelf dochter van een oorlogsbruid, originele bruidsjurken, overige voorwerpen, documenten, foto's en films verbeelden het meeslepende verhaal.

Canadian War Brides, tot en met 17 november in het Nationaal Bevrijdingsmuseum 1944-1945 in Groesbeek.

René Lalique, karaf Sirènes et grenouilles, 1911, vaas Fougères, 1912 en vaas Quatre masques, 1911, privécollectie. ►

Ware Bataven

Wat is het om Nederlander te zijn, in 1813 en in 2013? Hoe hebben we in de loop der eeuwen het Nederlandschap gedefinieerd, en hoe werken die beelden door in de wereld van vandaag? Hoe hebben teksten ons steeds opnieuw geholpen om een Nederlandse identiteit vorm te geven? Op de website www.warebataven.wp.hum.uu.nl staan vijf uitgebreide lessen over de vorming van onze Nederlandse identiteit, trots en mythetvorming in verschillende historische teksten. Deze lessenserie, speciaal voor de bovenbouwleerlingen van de havo en het vwo, laat de leerlingen kennismaken met de actualiteit van de geschiedenis, de processen van natie- en identiteitsvorming en de rol die historische teksten en mythen hierbij spelen. In de lessen maken de leerlingen kennis met onder andere Annie M.G. Schmidts *Tante Patent*, P.C. Hoofts *Baeto*, Helmers' *Hollandsche Natie* en verschillende kinderboeken uit de negentiende eeuw. www.warebataven.wp.hum.uu.nl

Chinese kunstenaars

De tentoonstelling *FUCK OFF 2* in het Groninger Museum is samengesteld door kunstenaar en activist Ai Weiwei, conservator en kunsthistoricus Feng Boyi en hoofdconservator van het Groninger Museum Mark Wilson. Met werk van 37 hedendaagse Chinese kunstenaars en kunstenaarsgroepen stelt deze expositie vragen bij het maatschappelijke, juridische en politieke klimaat van het huidige China. De tentoonstelling is een vervolg op *FUCK OFF*, de baanbrekende expositie die in 2000 in Sjanghai werd georganiseerd door Ai Weiwei en Feng Boyi, en die snel aan censuur ten prooi viel. *Fuck Off 2* is tot en met 17 november te zien in het Groninger Museum.

Glaskunst en juwelen

In het Gemeentemuseum Den Haag is een overzichtstentoonstelling te zien van het werk van René Lalique. De exclusieve objecten van de Franse juwelenontwerper en glaskunstenaar zijn het symbool van luxe uit de tijd van de Art Nouveau en Art Deco. Laliques werk geniet een internationale belangstelling en op veilingen worden duizelingwekkende bedragen voor zijn stukken betaald. Dit is de eerste grootschalige tentoonstelling die in Nederland aan Lalique wordt gewijd. Aan de hand van zijn rijke oeuvre wordt uitgebreid ingegaan op de Nederlandse clientèle van de kunstenaar, zijn opdrachtgevers en hoe zijn werk hier werd ontvangen.

René Lalique (1860 – 1945), Meester van de Franse Art Nouveau en Art Deco is tot en met 10 november te zien in het Gemeentemuseum in Den Haag.

Leesvragen over Neuengamme

Onlangs verscheen het boek *Het concentratiekamp Neuengamme. Leven in de schemering van het bestaan* (Free Musketeers; 16,95) door Annelie van Dijk. De schrijfster heeft leesvragen bij het boek gemaakt, speciaal voor leerlingen. Deze zijn te vinden op de website van Kleio: www.vgnkleio.nl/kleio.

INTERNATIONAL TRAINING OPPORTUNITIES

SAN SEBASTIAN, SPAIN | 11-16 NOVEMBER 2013

5-DAY INTERNATIONAL WORKSHOP:

TRACES OF THE PAST AS RESOURCES FOR LIVING TOGETHER IN THE PRESENT

Theme: How to Teach **Intercultural Citizenship** through Historical Heritage and Memory?

This training event offers a unique opportunity to **meet and work with 35-50 history, heritage and citizenship education professionals** from 30+ countries towards a shared understanding, innovative practice and new experiences.

- Meet International Experts
- Join Practical Workshops
- Engage at On-Site Learning
- Visit the Gernica Peace Museum

FEE*

Single Room: € 1250

Double Room: € 1000

* Incl. all meals, tuition, course materials, local transport

PARTNER: Basque School Network (Ikastola www.ikastola.net)

INTERESTED?

TINYURL.COM/NYRE7DB

Aysel Gojayeve:
aysel@euroclio.eu

OHRID, MACEDONIA | 31 MARCH - 6 APRIL 2014

21ST EUROCLIO ANNUAL PROFESSIONAL

DEVELOPMENT CONFERENCE

HISTORY EDUCATION BEYOND BORDERS

HOW CAN WE SHARE OUR CULTURAL HERITAGE?

You are invited to come and experience a professional training course with you **peers and colleagues from all over Europe and beyond**, explore rich & challenging history of the Balkans, engage yourself in important discussions around **multiperspective approach** to History and Heritage in Republic of Macedonia, around Ohrid locally and in the wider region.

- 50 Active Workshops with local, regional and international focus (host a workshop!)
- 12 School Visits to choose from
- 8 On-Site Learning destinations around Lake Ohrid and Bitola
- 2 International Panel Discussions on History Education on the Agenda of the International Community

FEE & GRANTS*

Single Room: € 1150

Double Room: € 950

* Incl. all meals, tuition, course materials, local transport

EU Lifelong Learning Grants (Comenius, Grundtvig) cover all costs for travel and conference fee!!

Apply for a Grant **BEFORE 17 SEPTEMBER** to the Dutch National Agency: Europees Platform

PARTNER: Association of History Educators of Macedonia (ANIM www.anim.org.mk)

INTERESTED?

TINYURL.COM/LX6LPOV

Aysel Gojayeve: aysel@euroclio.eu

